KIMAYA
Nurturing childhood with Divine Power

संस्कृत मणिका

सहायक पुस्तिका : 6-8

सरल हिंदी में अनुवाद याकरण का
विस्तृत अभ्यास शिक्षक दिग्दर्शिका

लेखक एवं संपादक :
ललित शुक्ल
एम०ए० (हिंदी, संस्कृत)
आचार्य–(साहित्य, व्याकरण)
विद्यावारिधि (संस्कृत)

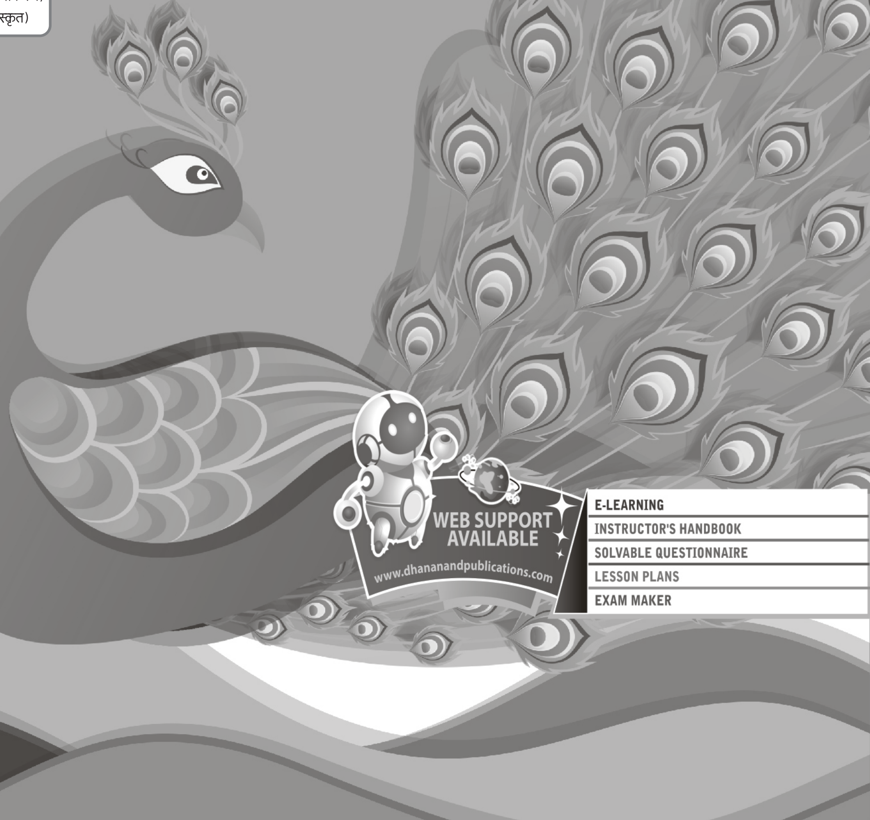

WEB SUPPORT AVAILABLE
www.dhananandpublications.com

- E-LEARNING
- INSTRUCTOR'S HANDBOOK
- SOLVABLE QUESTIONNAIRE
- LESSON PLANS
- EXAM MAKER

पाठः 1 वन्दना

अभ्यासकार्याः

1. सम्यक उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत–

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (i) (ग) (i)

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) भगवती सुरभारति। (ख) तवचरणौ (ग) वागीश्वरि। (घ) शरणं

3. सम्यक् वाक्यम् अग्रे ('आम्') असम्यक वाक्यम् अग्रे ('न') लिखत–

उत्तरम्– (क) आम (ख) आम् (ग) न (घ) न

4. समानार्थक पदानि लिखित–

उत्तरम्– (क) सरस्वति (ख) मयंकः (ग) पंकजम् (घ) नीरम्

5. वाक्यं निर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) हे भगवति सुरभारति! तव चरणौ प्रणमामः।
(ख) कविता मुखरा सरस्वति अस्ति।
(ग) सरस्वति आसीना भव मानस हंसे।
(घ) हे देवि जडतां हर बुद्धिविकास कुरु।

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) हे भगवती सरस्वती देवी तुम्हारी जय हो। हम तुम्हारे चरणैं में प्रणाम करते हैं।
(ख) आप मेरी जडता को हर लो और बुद्धि का विकास करो।
(ग) हे देवी! तुम आश्रम देने वाली हो। तुम तीनों लोको में धन्य हो।
(घ) हे देवी! तुम्हारे चरणों में मेरी आस्था रहे।

7. निम्नलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि संस्कृतेन लिखत–

उत्तरम्– (क) ज्ञानं सुरभारति ददाति।
(ख) कुष्टविष हारिणी शब्दस्य अर्थम् अस्ति कुष्ठा रूपी विष को दूरी करने वाली।
(ग) हे भगवती सरस्वती देवी! तुम्हारी जय हो हम तुम्हारें चरणों में प्रणाम करते हैं। नांद ब्रह्मस्वरूप वाली हे वागीश्वरी! तुम्हारी जय हो। हम सब तुम्हारी शरण में जाते है।
(घ) श्वेत शब्दस्य विलोम शब्द श्यामः अस्ति।
(ङ) जड़ता सुरभारति हरति।

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) सरस्वति कमल आसने सुशोभितः अस्ति।
(ख) सुरस्वत्या ज्ञानस्य देवि अस्ति।
(ग) त्व ललितकलामपि ज्ञान विभागमणि।
(घ) त्वं स्मितरूचिचिराभरणा।

पाठः 2 श्रीरामः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखित–

उत्तरम्– (क) पुरा अयोध्यानगर्यां दशरथः राज्यमकरोत्।
(ख) दशरथः चत्वारः पुत्राः आसन्।
(ग) श्रीरामस्य पत्नी सीता आसीत्।
(घ) श्रीरामः वने पितुराज्ञया अगच्छत्।
(ङ) रावणः सीताम् अपहरत् येन कारणेन् श्रीरामेण रावणः हतः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) महाराज दशरथः (ख) नगर्यां राज्यं (ग) प्रजावत्सलः
(घ) स्नेहने, कुर्वन्ति (ङ) अयोध्याया।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. निम्नलिखित वाक्यानां हिन्द्यां अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) श्रीराम का विवाह सीता के साथ हुआ।
(ख) सीता जनक की पुत्री थी।
(ग) श्रीराम पिता की आज्ञा से वन गये।
(घ) रावण की मृत्यु के पश्चात् सीता उसके कारागार से मुक्त हुई।
(ङ) श्रीराम अयोध्या के राजा बने।

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्– (क) काल + अन्तरे (ख) अति + आचरेण
(ग) पितुः + आज्ञया (घ) आत्मज् + आसीत्

6. विग्रहं कुरुत समासस्य च नामानि लिखत–

उत्तरम्– (क) प्रजां वत्सलः, द्वितीया तत्पुरूष समास।
(ख) लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च, इतरेतर द्वन्द समास।
(ग) लंकास्य अधिपतिः षष्ठी तत्पुरूष समास।
(घ) राक्षसः राज्ञः, षष्ठी तत्पुरूष समास।
(ङ) श्रीरामः च रावण च इतरेतर द्वन्द समास।

7. सम्यक् कथनस्य समक्षं (✓) इत्यस्य चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (✓) (ख) (✓) (ग) (✗) (घ) (✗) (ङ) (✓)

क्रियात्मकं कार्यम

स्वयं करें।

पाठः 3 पर्यावरणम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखित–

उत्तरम्– (क) अद्यत्वे अनुभूयते यत् यथा समयं वर्षा न भवति, आतपः प्रचण्डतरः भवति शीप्रकोपः प्रतिवर्षं वर्धते।

(ख) प्रदूषणस्य मुख्यतः चत्वारि क्षेत्राणि सन्ति-भूमि वायुः जलं ध्वनिश्च।
(ग) विशालानाम् उद्योगानां धूमेन वायुः प्रदूषितो भवति।
(घ) उद्योगे कार्यरतानां यन्त्रणी द्रुत गामिनां यानानां च उच्च ध्वनिना आकाशः प्रदूषितो भवति जन जीवन शान्तिश्च नश्यति।
(ङ) पर्यावरणस्य संरक्षेणन सर्वेषां जीवनं सुरक्षितम, सुखमयं शान्तं च भविष्यति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) हिमपातः (ख) चत्वारि (ग) आकाशः (घ) नदीषु

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नातिं (✓) कुरुत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत–

उत्तरम्– (क) द्रष्टुम (ख) गतवती। (ग) पाठयति। (घ) यच्छति।

5. विलोमपदानि लिखत–

उत्तरम्– आगतः – गतः अतिवृष्टि – अनावृष्टिः प्राचीना – नवीना
अनिश्चिता – निश्चिता न्यूनम् – अधिकम् उच्च – नीचः

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत–

(क) वर्तमान में सम्पूर्ण विश्व में ऋतु चक्र की स्थिाति अनिश्चित है।
(ख) अधिक वर्षा के कारण धन और जीवन सुरक्षित नहीं होता हैं
(ग) खेतों में रासायनिक उर्वरकों का प्रयोग कम करना चाहिए।
(घ) गंदे पदार्थों को नदियों में डालने से जल प्रदूषण बढ़ता है।
(ङ) उद्‌योग आदि वाहनो का धुआँ शुद्ध होना चाहिए।

7. क्रियापदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत–

(क) इदानीं वयम् अनुभवामः यत् यथासमयं वर्षा न भवति आतपः प्रचणडतरः भवति।
(ख) अति वृष्टि कारणेन आगतया भीषण वन्यया विपुलं धनं जीवनं च नश्यति
(ग) अधिक हिमपातः जन जीवनं त्रासयति।
(घ) मलिनानां पदार्थानां निष्कासनं नदीषु न करणीयम्।
(ङ) उद्योगा देः यानानां च धूमः परिष्कृत स्यात्।

क्रियात्मकं कार्यम

स्वयं करें।

पाठः 4 भिक्षकु

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) भिक्षुकः भिक्षया सञ्चितेन धनेन गोधूय चूर्णं क्रीणाति स्म।
(ख) घटः तस्य शय्यायां पार्श्वे एकस्मिन् नागदन्ते लम्बमानः आसीत्।
(ग) भिक्षुकः शयन् अचिन्तयत् शीघ्रमेव गोधूमचूर्णेन अहं घटं पूरयिष्यामि।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) भिक्षाटनं (ख) चूर्णपूरितं घटं (ग) क्रोधेन अहं तां अबाध्यां

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii)   (ख) (ii)   (ग) (iii)

4. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तिं वचनञ्च लिखित–

उत्तरम्– अलसः बालः – प्रथमा, एकवचनम्   सुन्दरं भवनम् – द्वितींया, एकवचनम्
प्रभूतं धनम् – द्वितीया, एकवचनम्   कल्पितं सुखम् – द्वितीया, एकवचनम्

5. सन्धि-विच्छेदं कुरूत।

उत्तरम्– (क) बिन्दुम् + अपि   (ख) सत् + मार्गम्
(ग) घटम् + एव

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) तत् चूर्णम् अभुक्त्वा एकस्मिन् मृद्घटे सञ्चयति स्म।
(ख) धेनोः पर्याप्तं दुग्धं भविष्यति।
(ग) मम भार्या बारं बारं स्वपितृगृहं गन्तु वदिष्यति।
(घ) अहम् तां पोदन ताडयिष्यामि।
(ङ) गोधूमचूर्णं भूमौ प्रसरितम्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 5 श्रमफलम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखित–

उत्तरम्– (क) देवराजः कृषि कर्मणि अनेकान् भृत्यान् सेवकाञ्च नियुक्तवान्।
(ख) देवराजस्य भृत्याः सेवकाः च स्वेच्छानुसारं कार्यं कुर्वन्ति स्म्।
(ग) देवराजस्य क्षेत्रोत्पादनस्य क्षमता क्षीणा अभवत्। तेन कारणेन देवराजः निर्धनः अभवत्।
(घ) बलराजः स्वभावने परिश्रमी आसीत्।
(ङ) बालराजः देवराजं स्व उन्नतेः परिश्रमः कारणं ज्ञापयति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) धनिकः कृषकः   (ख) अलसश्चासीत्   (ग) भृत्या सेवकाः, कार्यं
(घ) क्षेत्रोत्पादनस्य   (ङ) अल्प एवं   (च) बहुभूमिशसीत् ऋणी

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii)   (ख) (i)   (ग) (ii)

4. निम्नलिखितानां क्रियाणां मूलधातुम्, लकारम्, पुरुषं वचनञ्च लिखित–

उत्तरम्–

	मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
(क)	वस्	लट् लकारः	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
(ख)	कृ	लट् लकारः	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्
(ग)	भू	लङ् लकारः	उत्तम पुरुषः	एकवचम्
(घ)	इच्छ	लट् लकारः	प्रथम पुरुषः	एकवचनम्
(ङ)	गम्	लङ् लकारः	प्रथम पुरुषः	बहुवचनम्

5. समानार्थकपदानि लिखित–

उत्तरम्– कर्मणि – कार्याणि क्षीणा – दुर्बला दरिद्रः – निर्धनः
कृषकेन – कृषिबलेन परिश्रमम् – उद्योगम् भूमिम् – पृथ्वीम्
पार्श्वे – समीपे एतानि – इमानि धनम् – वित्तम्

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) एकस्मिन् ग्रामे देवराजः बलराजः च द्वौ कृषकौ अनिवसताम् स्म।
(ख) देवराजेन अलसस्य कारणेन सर्वम् नष्टम् अकरोत्।
(ग) अल्पे एव काले बलराजः धनिकः अभवत्।
(घ) किम् त्वं मह्यं स्व भूमि दास्यसि।
(ङ) अलसस्तु जीवननाशकः दुःखदः चास्ति।

7. निम्नलिखित पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत–

उत्तरम्–

	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
(क)	कर्मन्	सप्तमी	एकवचनम्
(ख)	सेवकान्	प्रथमा	एकवचनम्
(ग)	क्षेत्र	सप्तमी	बहुवचनम्
(घ)	वार्ताः	प्रथमा, द्वितीया	बहुवचनम्
(ङ)	रूप्यकम्	प्रथमा, द्वितीया	बहुवचनम

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्– (क) एतत् + धनम् (ख) तृण + आदिकम्
(ग) सेवकाम् + च (घ) अहम् + अपि
(ङ) निर्धनः + अभूत

9. वाक्यनिर्माण कुरुत–

उत्तरम्– (क) देवराजः एकः धनिकः आसीत्।
(ख) देवराजः स्व भृत्यान् सेवकाञ्च एवं प्रेषयित्वा सर्वाणि कृषिकार्याणि कारयति स्म।
(ग) अल्प काले एवं देवराजः दरिद्रो अथवत्।
(घ) अधुना देवराजेन ज्ञातं यत् एव सम्पक वदति।
(ङ) अहम् अल्पं मूल्यं न दास्यामि।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 6 गीतामृतम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) जनस्य अधिकारः कर्मण्येव भवेत्।
(ख) धर्मस्य अभ्युत्थाने आत्माः आत्मानं सृजाति।
(ग) आत्मा अजो नित्यः शाश्वतो अस्ति।
(घ) शस्त्राणि आत्मां न छिदन्ति।

(ङ) यथा नर, वासांसि जीर्णानि विहाय अपराणि नवानि गृहणाति तथा आत्मा जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि देही संयाति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) कर्मण्येवाधिकास्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफल हेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।

(ख) परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।

(ग) वासांसि जीर्णानि यथा विहाय,
नवानि गृहणाति नरोडपरोणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि।
अन्यानि संयाति नवानि देही।।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (i)

4. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत–

	शब्दः	विभक्तिः	वचनम्
उत्तरम्– (क)	साधूनाम्	पष्ठी	बहुवचनम्
(ख)	कर्मणि	प्रथमा	बहुवचनम्
(ग)	फलेषु	सप्तमी	बहुवचनम्
(घ)	पावकः	प्रथमा	एकवचनम्

5. निम्नलिखितानां वाक्यानां संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) ईश्वरः सर्वशक्तिमान अस्ति।

(ख) कर्मण्येव प्रमुखः अस्ति।

(ग) आत्मा अजरः अमर च अस्ति।

(घ) आत्माम् कोऽपि न हन्तुम्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 7 तीर्थस्थलम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) जनाः दूरदेशेभ्यः आगच्छन्ति।

(ख) पूजया भक्ताः मानसिकीं सन्तुष्टिं प्राप्नुवन्ति।

(ग) जनाः निर्धनेभ्यः वास्त्राणि, अन्नानि, धनानि च समर्पयन्ति।

(घ) तीर्थे पिण्डदानेन पितरः मुक्ता भवन्ति स्वर्ग च विन्दन्ति इति शास्त्राणां वदन्ति।

(ङ) जनाः हवनाय समिधा आनयन्ति, यवेभ्य तिलेभ्यः च आहुतीः रचयित्वा देवेभ्यः देवीभ्यः च अर्पयन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) तीर्थस्थलम् (ख) स्नानं, ईश्वरदर्शनाय (ग) पुण्याय
(घ) तीर्थस्थले पितृभ्यः (ङ) यज्ञम्

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. निम्नलिखितेभ्यः शब्देभ्यः उपसर्गान् पृथक् कुरुत–

उत्तरम्– परोपकारः – परः समर्पयति – सम् प्रवहति – प्र
सुजनाः – सु प्रत्यागच्छन्ति – प्रति सुशोभते – सु

5. क्रियापदानि एतेषाम् अर्थैः सह मेलयत–

(क) (iii) (ख) (iv) (ग) (v) (घ) (vi) (ङ) (i) (च) (ii)

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत–

(क) इस मन्दिर के पास ही पवित्र और निर्मल नदी बहती है।
(ख) लोग ब्राह्मण को भोजन कराते है।
(ग) वे यज्ञ के लिए समिधा लाते हैं।
(घ) धर्म से ही पुण्य लाभ मिलता है।
(ङ) दान आदि करके सथी लोग अपने घर आते हैं।
(च) तीर्थ स्थानों में दान आदि करके मन प्रसन्न होता है।

7. रेखाङ्कितपदानां कारकाणि वचनानि च लिखत–

(क) कर्त्ता, बहुवचनम्
(ख) सम्प्रदान एकवचनम्
(ग) कर्त्ता बहुवचनम्
(घ) षष्ठी (सम्बन्ध) एकवचनम्
(ङ) कर्ता, कर्म बहुवचनम

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत–

(क) अत्र अनेकानि मन्दिराणि सन्ति।
(ख) तै पूजायै आनीतानि द्रव्याणि ब्राह्मणाय समर्पयन्ति।
(ग) ते सदा लोक कल्याणाय परोपकाराय च लोकान् प्रेरयन्ति।
(घ) कथावाचकाः उपदेशकाश्च लोकेभ्यः धर्मोपदेशं यच्छन्ति।
(ङ) तीर्थें पिण्डदानेन पितरः मुक्ता भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 8 होलिकोत्सवः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) होलिकोत्सवः प्रमुखोत्सवः।

(ख) अस्मिन उत्सवे सर्वे जनाः परस्परं मिलित्वा तृणानि काष्ठानि च एकत्रीकृत्य रात्रौ होलिका दाहं कुर्वन्ति।

(ग) प्रहलादः हिरण्यकश्यपस्य पुत्र आसीत्।

(घ) अतः अग्नौ होलिकाः थस्मीभूता अथवत्।
होलिका प्रहलाद अंके निधाय अग्नौ उपविशत प्रटला द सुरक्षित अतिष्ठत्। अग्नौ होलिका भस्मीभूता अभवत्।

(ङ) होलिकाया द्वितीय दिवसे जनाः महता आमोदेन प्रमोदेन च होलिकोत्सवं सम्पादयन्ति।

(च) धन्यो होलिकायाः उत्सवः पत्र वैरभावं विहाय सर्वे एवं कण्ठ ग्राहं परस्परं मिलन्ति।

2. सन्धिं कुरुत–

उत्तरम्–

विविध	+	उत्सवः	=	विविधोत्सवाः	हर्ष	+	उल्लासेन	=	हर्षोल्लासेन
महा	+	उत्सवेषु	=	महोत्सवेर्षे	धन्यो	+	अयम्	=	धन्योऽयम्
होलिका	+	उत्सवः	=	होलिकोत्सवः	युवत्यः	+	च	=	युवत्यश्च

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (ii) (ग) (iii)

4. पाठात् पञ्च अव्यय शब्दान् चित्वा संस्कृते वाक्यप्रयोगं कुरुत–

उत्तरम्– (क) सर्वत्र – सर्वत्र जनाः नवीनानि वस्त्राणि धारयन्ति।

(ख) च – गृहे-गृहे नाना विधानि व्यञ्जनानि मिष्टान्नानि च निर्मीयन्ते।

(ग) यत्र – धन्योऽयम् उत्सवः यत्र वैरभावं विहाय सर्वे एव कण्ठ ग्राहं परस्परं मिलन्ति।

(घ) एकदा – एकदा हिरण्यकश्यपःवरं प्राप्ता निज भगिनी होलिकाम् अकथयत् यत् त्वं प्रहलाद नीत्वा अग्नौ उपविश।

(ङ) एव – होलिकोत्सर्वे सर्वे एव कष्ठग्राहं परस्परं मिलन्ति।

5. हिन्द्याम् अनुवादं कुरूत–

(क) भारतदेश में विभिन्न उत्सव मानएँ जाते हैं।

(ख) सभी इकट्ठे होकर रात को होलिकादहन करते हैं।

(ग) होलिका प्रहलाद को अग्नि में लेकर बैठ गयी।

(घ) सभी लोग हर्षोल्लास पूर्वकं रंगों से खेलते हैं।

(ङ) इस उत्सव पर सभी वैरभाव छोड़कर आपस में गले मिलते हैं।

6. संस्कृते पर्यायवाची पदानि लिखत–

पुत्रः	सुतः	आत्मजः
वस्त्रम्	चीरम्	पट
गृहम्	सदनम्	भवनम्
अग्निः	पावकः	अनलः
बालः	बालकः	कुमारः

7. निम्नलिखित वाक्यानि शुद्धानि कुरुत–

(क) अस्माकं भारतवर्षे विविधोत्सवाः प्रचलिता सन्ति।

(ख) अस्मिन् उत्सर्वे सर्वे जनाः परस्पर मिलन्ति।

(ग) हिरणयकश्यपस्य पुत्रः मिलन्ति प्रहलादः आसीत्।

(घ) जनाः नवीनानि वस्त्राणि धारयन्ति।
(ङ) सर्वे वैरभावेन विहाय प्रेमणेन् परस्परं मिलन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 9

श्रवणकुमारः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) राजा दशरथः पिपासया व्याकुलः अभवत्। तेन् सः नद्याः तीरं अगच्छत्।
(ख) श्रवणकुमारः जलम् आनेतुं नदी तीरम् अगच्छत्।
(ग) राजा दशरथः श्रवणकुमारस्य चीत्कारं श्रत्वा श्रवणं च दृष्टवाः महत् दुःखितोऽभवत्।
(घ) श्रवणकुमारः दशरथम् अकथयत्— 'अहं मात्रे पित्रे च जलमानेतुम् अत्र आगच्छम्। कारणेन भवतां अहं अहम् बाणेन विद्धः।
(ङ) श्रवणकुमारस्य पितरौ दशरथं अकथयताम्—''राजन! यथा आवां पुत्रवियोगेन स्व प्राणान् त्यजावः तथैव त्वम् अपि पुत्र वियोगेन प्राणान् त्यक्ष्यसि।''

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) आखेटाय (ख) पिपासया (ग) पितरं तीर्थयात्रां
(घ) वृद्धो पितरौ (घ) दुःखितोऽभवत्

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. निम्नलिखित शब्दान् संशोधयत–

उत्तरम्– प्राणा – पुराणा जलारथम् – जलार्थं भ्रमण् – भ्रमन्
व्रिद्धौ – वृद्धौ तथेव – तथैव भक्ती – भक्ति

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्–
(क) जलमानेतुम् – जलम् + आनेतुम्
(ख) यथैव – यथा + एव
(ग) पापोऽयम् – पापः + अयम्
(घ) ताभ्यामपि – ताभ्याम् + अपि
(ङ) बिद्धोऽसि – बिद्धः + असि

6. उचिंतैः क्रियारूपैः वाक्यानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) अगच्छत् (ख) आस्ताम्
(ग) अक्षिपत् (घ) अत्य जताम्।

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) वने भ्रमन् राजा दशरथः मार्गम् अविस्मरत्।
(ख) तस्मिन समयः श्रवणकुमारः स्व पितरौ सह नदी तीरम् अतिष्ठत्।
(ग) बाणेन बिद्धः श्रवणं दृष्टवा राजा दशरथः महत् दुःखितोऽभवत्।

(घ) हे नृप! भम प्राणा निर्गच्छन्ति।
(ङ) मम क्षमां कुरू भ्रद्रजनः! अज्ञानेन मया अयं पापः कृतः।
(च) एवं कथयित्वा तौ अपि प्रणान् अत्यजताम्।

8. **रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्ग च लिखत–**

	विभक्तिं	वचनं	लिंग
(क)	तृतीया	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्ग
(ख)	प्रथमा, द्वितीया	द्विवचनम्	पुल्लिङ्ग
(ग)	द्वितीया	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्ग
(घ)	तृतीया	एकवचनम्	पुल्लिङ्ग
(ङ)	चतुर्थी	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्ग

9. **वाक्यनिर्माणं कुरुत–**
(क) वने भ्रमन् राजा दशरथः मार्गम् अविस्मरत।
(ख) श्रवणकुमार एवं पितरं तीर्थ यात्रा कारयितुम् आगतः आसीत्।
(ग) दशरथः शब्दमनुसृत्य बाणेन् प्रहारम् अकरोत्।
(घ) अज्ञानेन मया अयं तापः कृतः।
(ङ) हे राजन! भवान् मात्रे पित्रे च जलं नीत्वा गच्छतु।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 10 बालश्रमिकाः

अभ्यासकार्याः

1. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

उत्तरम्– (क) प्रियाया मनसि दुःखं भवति यत् अस्मिन् संसारे अनेक बालकाः भोजनम् वस्त्रं शिक्षां च प्राप्तु समर्थाः न सन्ति।
(ख) बालश्रमिकाः गृहेषु, आपणेषु उद्योगेषु च श्रमं कुर्वन्ति।
(ग) रेलयाने बालकः मार्जनक्रियाम् अकरोत्।
(घ) नेहायाः मनसि एकः विचारः अस्ति। वयं मिलित्वा निर्धन बालेभ्यः धनम् एकत्री कुर्मः।
(ङ) शोभा निर्धनबालेभ्य अनेकानि वस्त्राणि, क्रीडनकानि पुस्तकानि च दातुम् इच्छति।

2. **निम्नलिखितानि वाक्यानि निर्दिष्टनुसारं परिवर्तयत–**

उत्तरम्– (क) तौ विद्यालयम् गच्छताम्।
(ख) बालकः विद्यालये पाठान् पठन्ति।
(ग) वयं भाग्यवन्तः भविष्यामः।
(घ) ते जलम् पिबेयुः।
(ङ) युवां स्वकार्यं कदा अकुरूतम्।

3. **उचितेन विभक्तिरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत–**

(क) धनिकाः (ख) द्वादशवर्षीय (ग) पतितां
(घ) निर्धन (ङ) अबोधा

4. **सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–**

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (i)

5. **निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम् लिङ्गं वचनं च लिखत–**

उत्तरम्–

विभक्तिम्	**लिङ्गम्**	**वचनम्**
सप्तमी	पुंल्लिङ्ग	बहुवचनम्
तृतीया	स्त्रीलिङ्ग	एकवचनम्
प्रथमा	पुंल्लिङ्ग	एकवचनम्
षष्ठी	पुंल्लिङ्ग	बहुवचनम्
चतुर्थी, पंचमी	पुंल्लिङ्ग	बहुवचनम

6. **निम्नलिखित वाक्यानि शुद्धानि कुरुत–**

उत्तरम्– (क) वयं धन्याः भाग्यवन्तः च बालकाः स्म।

(ख) यूयं दिल्ली नगर्यां कुत्र वसथ?

(ग) अहम् निर्धनबालेभ्यः पुस्तकानि दास्यामि।

(घ) त्वं बहिः गच्छ वस्तुनि च आनयतु।

(ङ) अहं श्वः चलचित्रं द्रक्ष्यामि।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 11 अस्माकं राष्ट्रपुष्पम्

अभ्यासकार्याः

1. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

उत्तरम्– (क) कमले बहवः गुणाः सन्ति अतएव कमलमेव अस्माकं राष्ट्र पुष्पमस्ति।

(ख) कमलस्य उत्पत्तिः पङ्कात् भवति।

(ग) कमलस्य प्रंथमः गुणः एष यत् एतस्य प्रकाशेन सह स्नेहः अस्ति।

(घ) पङ्केऽपि उत्पन्नं कमलं स्वसौन्दर्योण सुगन्धेन च सर्वेषां चितं हरति। स्व गुणै मानं प्राप्नोति।

(ङ) संस्कारः प्रधानः अस्ति।

(च) कमलस्य जलेन सह घनिष्ठः सम्बन्ध अस्ति। यदि जलं वृद्धि गच्छति तर्हि कमलमपि वृद्धि गच्छति। यदि जलं शुष्यति तर्टि कमलपि नश्यति अयं गुण देशभक्ति शिक्षयति।

2. **रिक्तस्थानानि पूरयत–**

उत्तरम्– (क) राष्ट्रपुष्पम् कमलम् (ख) स्नेह (ग) सूर्यस्य प्रकाशेन

(घ) उत्पत्तिः, तत्रैव च वृद्धिः (ङ) देशभक्तिं

3. **सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–**

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (iii) (ग) (i)

4. **सन्धिविच्छेदं कुरुत–**

उत्तरम्– (क) कमलम् + अपि (ख) वृद्धिः + च (ग) ज्ञान + इच्छुक

(घ) भूत्वाः + अपि (ङ) अन्यः + च

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) कमलस्य जीवनः अस्माकं अज्ञानात् दूरे तिष्ठाम इति शिक्षा प्रददाति।

(ख) कमलस्य पुष्पम् सर्वेषां चित्रं हरति।

(ग) संस्कृत साहित्ये कमल प्रर्याप्तं वर्णन यन्ति।

(घ) मानवः स्व गुणैः सर्वत्र सम्मानं प्राप्नोति।

(ङ) गुणानाम् अथावे जनाः श्रेष्ठः कुले उत्पन्नो भूत्वाऽपि उपहासस्य पात्रं भवन्ति।

6 सर्वनामपदानि चित्वा लिखता–

उत्तरम्– (क) अस्माकं (ख) अस्मिन् (ग) एषः

(घ) अयम् (ङ) वयम्, तेषु

7. समानार्थकपदानि लिखत–

उत्तरम्– राष्ट्रः – देशः पुष्पम् – सुमनम् कमलम् – जलजम्

सूर्यः – रविः लाभम् – हितम् चिन्तम् – मनः

सदैवः – सर्वदा स्नेहः – प्रेमः

8. वाक्यनिर्माण कुरुत–

उत्तरम्– (क) कमलस्य सौन्दर्यम् अद्भुतं भवति।

(ख) कमलस्य प्रकाशेन सह स्नेह अस्ति।

(ग) कमलस्य जीवनस्य प्राप्त शिक्षा अस्माकं लाभाय।

(घ) मानवः स्व गुणै समाजे मानं प्राप्तुं शक्नोति।

(ङ) जले एव कमलस्य उत्पत्तिः तत्रैव च वृद्धिः।

(च) कमलं सदा जले तिष्ठति परं जलेन आर्द्रं न भवति।

9. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तयः लिखत–

उत्तरम्– कमलस्य – षष्ठी प्रकाशेन् – तृतीया पङ्कात् – पञ्चमी

शिक्षाम् – सप्तमी समाजे – सप्तमी लाभाय – चतुर्थी

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 12 जलमेव जीवनम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) नृपः वने आखेटाय गच्छति।

(ख) सेवका नृपस्य आदेशेन जलम् अन्वेष्यन्ति।

(ग) ग्रामीणः जलं कूपात् आनयति।

(घ) वारिणः अमूल्यम् अस्ति।

(ङ) पिपासितेभ्यः वारिणः दानं सर्वेषां कर्त्तव्य मस्ति। अतः ग्रामीणः पारितोषिकं स्वीकृतं नाकरोत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) आखेटाय (ख) घटे (ग) पिपासाकुलाः

(घ) मूल्यदाने (ङ) अपव्ययं

3. **सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–**

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. **निम्नलिखितानां क्रियानाम् उदाहरणानुसारं परिचयं लिखत–**

उत्तरम्–

उपसर्ग-धातुः	आत्मनेपदी या परस्मैपदी	लकारः	पुरुषः	वचनम्
गम्	परस्मैपदी	लङ	प्रथमः	एकवचनम्
प्रति+आ+गम्	परस्मैपदी	लङ	प्रथमः	एकवचनम्
दा	परस्मैपदी	विधिलिङ्ग	उत्तम	एकवचनम्
पृच्छ	परस्मैपदी	लङ	प्रथमः	एकवचनम्
आ + नी	परस्मैपदी	लट्	उत्तम	एकवचनम्
प्र + दा	परस्मैपदी	लट्	प्रथमः	एकवचनम्

5. **संस्कृते अनुवादं कुरुत–**

उत्तरम्– (क) तस्मिन् सरोवरे पर्याप्तं जलं अस्ति।

(ख) जले कमलं विकसन्ति।

(ग) नृपः पिपासया व्याकुलः आसीत्।

(घ) वारिणः दानं ईश्वरं सर्वेभ्यः कुर्वन्ति।

(ङ) कोऽपि जनः वारिणः मूल्यदाने समर्थः नास्ति।

6. **हिन्द्यामनुवादं कुरुत–**

उत्तरम्– (क) दोपहर के समय वह प्यास से व्याकुल हो गया।

(ख) यदि इस कोई भी मुझे पानी दे, तो उसे आधा राज्य भी दे दूँगा।

(ग) यह पानी कहाँ से ला रहे हो?

(घ) महोदय! क्या कोई भी पानी का मूल्य देने में समर्थ है?

7. **सन्धि विच्छेदं कुरुत–**

उत्तरम्– प्रति + आगच्छन् को + अपि तत + च न + एव

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 13 विभिन्नाः व्यवसायिनः

अभ्यासकार्याः

1. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

उत्तरम्– (क) अध्यापकः छात्रान् अध्यापयति।

(ख) चिकित्सकः औषधं दत्वा रूग्णजनान् स्वस्थः करोति।

(ग) आरक्षकस्य सहायतया जनाः भयमुक्ताः भवन्ति।

(घ) कृषकः भूमौ बीजानि वपति तने वयम् अन्नादिकं प्राप्नुमः।

(ङ) तक्षकः काष्ठै मञ्चान्, आसन्दिका, पेटिकाः काष्ठा सनानि च निर्मापयति।

(च) वस्त्राणां धारयित्वा वयं प्रसन्नाः भवामः उष्णतया शीतेन च स्व शरीरं रक्षामः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) अध्यापयति (ख) जनान् (ग) क्षेत्राणि कर्षति

(घ) कार्येषु उपयोगं (ङ) उष्ण तथा शीतने, रक्षामः

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iii) (ग) (iii)

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत–

उत्तरम्– (क) श्रावयति (ख) ददाति (ग) कर्षति (घ) निर्मापयति

5. उचितं मेलनं कुरुत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (v) (ग) (vi) (घ) (iv) (ङ) (i)

(च) (ii)

6. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत–

उत्तरम्– (क) करण (ख) षष्ठी विभक्ति (सम्बन्ध)

(ग) कर्ता (घ) कर्ता, कर्म

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) अस्माकं विद्यालयस्य सर्वे अध्यापिकाः स्नेहने अध्यापयति।

(ख) आरक्षकः देशस्य आंतरिक सुरक्षां कुर्वन्ति।

(ग) चिकित्सकः उपचारं करोति।

(घ) एतेषाम् अपि बहुषु कार्येषु उपयोगं भवति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 14 सत्यमेव जयते

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) धेनु एकस्मिन् ग्रामे वसति स्म।

(ख) धेनु सायं गृहम् आगच्छति स्म।

(ग) 'त्वं गृहं गच्छ' इति व्याघ्र अवदत्।

(घ) धेनोः विजयः सत्यबलेन अभवत।

2. रेखाङ्कित शब्दान् संशोधयत–

उत्तरम्– (क) रामः सीतयाः सह वने अगच्छत्। (ख) परिश्रमेण बिना फलं नास्ति।

(ग) एषः कर्णेन् बधिरः अस्ति। (घ) मीनाः तडागे तरन्ति।

(ङ) नृपः निर्धनाय धनं ददाति।

3. निम्नलिखितेषु प्रत्येकेषु वाक्येषु कर्ता, कर्मक्रियां परिचिनुत–

	कर्ता	कर्म	क्रिया
उत्तरम्– (क)	अहं	मांस	खादिष्यामि
(ख)	भवान्	मां	खादतु

(ग)	कः	दुग्धं	पास्यति
(घ)	व्याघ्रः	ताम्	अत्यजत्
(ङ)	भवान्	मां	व्यजतु
(च)	वत्सः	वनं	गच्छति स्म

4. उचितपदानि शब्दं चित्वा रिक्त स्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) विमानेन (ख) बालकेभ्यः (ग) शोभना
(घ) हिमालयात् (ङ) गणेशस्य (च) पश्चिमदिशायाम

5. निम्नलिखितानां वाक्यानां हिन्द्यां अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) कंस स्वभाव से दुष्ट था।
(ख) माली पूजा के लिए माला बनाता है।
(ग) शंकर के तीन नेत्र हैं।
(घ) समुद्र में भी बादल बरसते हैं।
(ङ) वृक्ष की शाखा से अनेक फूल गिरते हैं।

6. निम्नलिखितानां शब्दानां वाक्य प्रयोग कुरुत–

उत्तरम्– (क) सहसा मार्गे एकः व्याघ्र आगच्छत्।
(ख) वत्सः तस्या दुग्धम् अपिवत्।
(ग) भगिनि! सत्यबलेन तवः विजयः अभवत्।
(घ) सत्यबलेन धेनूः विजयः भवति।
(ङ) धेनू सानन्दं गृहम् आगच्छत्।

7. संस्कृते अनुवाद कुरुत–

उत्तरम्– (क) प्राचीन ग्रंथेष गङ्गाया गौरवं वर्णितः अस्ति।
(ख) अत्र एक निर्धनः बालिका निवसाति स्म।
(ग) वृक्षस्य छात्रा मनुष्याणाम् आनन्दं प्रददाति।
(घ) त्वम् तत्र किमर्थं निवष्यति।
(ङ) त्वम् कपिलेन सह गृहम् गच्छ।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 15 शरदोत्सवः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) पाठानुसारं भारतीय प्रकृत्याः पूजयन्ति।
(ख) कवयः प्रकृति वर्णनं तत्रापि चन्द्रस्य वर्णनम् अवश्यमेव् कुर्वन्ति।
(ग) जनाः रात्रि काले पायसं पक्त्वा चन्द्र किरण सम्पर्क स्थापयन्ति।
(घ) शरदोत्सवस्य विषये लोकमान्यता वर्तते यत् अस्यां रात्रौ चन्द्रेण स्व किरणैः अमृतं कियपि विशिष्ट वा प्रसार्यते।
(ङ) अयम् उत्सवः 'सर्वेः सह प्रेम्णा व्यवहर्तव्यः इति सन्देशं प्रददाति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) संस्कृत साहित्ये, अवलोकयितुं (ख) रात्रौ, उत्सवः

(ग) स्वपूर्ण कलाभिः (घ) सोत्साहंप्रेरणा, प्रतिवर्षं

(ङ) प्रेम्णाः

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (i)

4. निम्नलिखितानां पदानामर्थान् लिखत–

उत्तरम्– पक्त्वा – पकाना (बनाना) नीत्वा – लेकर

अवलोकयितुम् – देखना विचार्य – विचार कर

मिलित्वा – मिलकर दृष्टवान् – देखकर

5. निम्नलिखितेषु वाक्येषु प्रदत्तानि सर्वनामपदानि रेखाङ्कितानि कुरुत लिखत च–

उत्तरम्– (क) अस्माकं (ख) अस्यां (ग) सर्वे

(घ) इमम् (ङ) वयं, सर्वे

6. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गम्, वचनं विभक्तिं च लिखत–

	लिङ्गम्	वचनम्	विभक्तिः
उत्तरम्– (क)	पुंल्लिङ्क	एकवचनम्	प्रथमाः
(ख)	स्त्रीलिङ्ग	द्विवचनम्	प्रथमाः, द्वितीयाः
(ग)	पुंल्लिङ्ग	एकवचनम्	द्वितीयाः
(घ)	पुल्लिङ्ग	बहुवचनम्	चतुर्थीं, पञ्चमी
(ङ)	स्त्रीलिङ्ग	बहुवचनम्	तृतीया

7. प्रत्ययान् पृथक् कुरुत–

उत्तरम्– अवलोकयितुम् – तुमुन् पक्त्वा – कत्वा

स्वीकृत्य – ल्यप् करणीयः – अनीयर

मिलित्वा – कत्वा व्यवहर्तव्यः – ल्यप्

पश्यन् – शतृ कृर्तुम् – तुमुन्

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) हिंदू जनाः प्रतिदिनं भानूम् अर्घ्यं ददति।

(ख) हिंदू धर्मे तुलसी पादपाः पूजयति।

(ग) चन्द्रः शीतस्य द्योतकः अस्ति।

(घ) लोककथानां चन्द्रस्य वर्णनं बहुधाः मिलति।

(ङ) कवयः प्रकृति सह चन्द्रस्य वर्णनं अवश्यमेव कुर्वन्ति।

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) सूर्यम् चन्द्रवृक्षादीन् च देवेरूपेण स्वीकृत्य एतेषां पूजनस्य परम्परा अस्मांकम् देशे अस्ति।

(ख) सम्पूर्णऽपि संस्कृत साहित्य एतादृशं वर्णनम् अवलोकयितुं शक्यते।

(ग) पश्चात सर्वे कुटुम्विनः मिलित्वा खादन्ति।

(घ) जनाः रात्रिकाले पायसं पक्त्वा चन्द्रकिरण सम्पर्के स्थापयन्ति।

(ङ) चन्द्रः प्रेरणः आधारः वर्तते।

(च) सहृदया बलात् आकृष्टाः भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 16 स्वामी विवेकानन्दः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखित प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) स्वामी विवेकानन्दस्य जन्म बङ्गप्रान्ते 1863 तमे वर्षे अभवत्।

(ख) अस्य महाभागस्य पितुः नाम विश्वनाथ दत्त आसीत्।

(ग) स्वामी महाभागने रामकृष्ण परमहंसस्य शिष्यत्वं ग्रहीतम्।

(घ) 1893 ईसवीये वर्षे अमेरिका देशस्य शिकागो नगरे विश्वधर्म सम्मेलनम् अभवत्।

(ङ) स्वामी विवेकानन्दस्य उपदेशानां सारः अस्ति— निर्भय भव। शूरवीरः भव। राष्ट्रदेवः भव। नरस्य सेवा भव। नरस्य सेवा एव नारायणस्य सेवा अस्ति। सम्पूर्ण राष्ट्रः स्नेहसूत्रेण बध्नेत् इति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) महापुरुषः (ख) प्रतिभावान् (ग) भेद भावान्, जनान्

(घ) नारायणस्य (ङ) रामकृष्ण मिशन

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (iii)

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) स्वामी विवेकानन्दस्य बाल्यकालस्य नाम नरेन्द्र नाथ आसीत्।

(ख) स्वामी रामकृष्ण परमहंस, महोदस्य शिष्यत्व गृहीतवान्।

(ग) सः समाजस्य भेदभावान् निवारयितुं जनान् सम्बोधितवान्।

(घ) बहवः जनाः तस्य शिष्या अभवन्।

(ङ) सः दीनानाम् रूग्णानां असहायानां सेवाम् अकरोत्।

5. निम्नलिखितानां शब्दानाम् अर्थं लिखित्वा वाक्यप्रयोगं कुरुत–

उत्तरम्– (क) पितुः – पिता

विवेकानन्दस्य पितु नामः विश्वनाथदत्त आसीत्।

(ख) शिष्यत्वम् – शिष्यत्व

स्वामी विवेकानन्दः रामकृष्ण परमहंस महोदस्य शिष्यत्वं गृहीतवान।

(ग) जनान् – लोगों को

विवेकानन्दः समाजस्य भेद भावान् निवारपितुं जनान् सम्बोधितवान्।

(घ) श्रोतारः – श्रोता

श्रोतारः विवेकानन्दस्य सम्बोधनं श्रुत्वा एवं उल्लासिता अभवन्।

(ङ) दीनानाम् – गरीबों

अयं महापुरुषः सम्पूर्णे जीवने दीनानाम् सेवाम् अकरोत्।

(च) उद्घोषः – उद्घोष

सः भारतीय संस्कृते उद्घोषं कृतवान्।

(छ) सम्मेलने – सम्मेलने सः भारतीय संस्कृते उद्घोषं कृतवान्।

6. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तिं वचनं च लिखत–

उत्तरम्–

	विभक्तिः	वचनम्		विभक्तिः	वचनम्
(क)	षष्ठी	एकवचनम्	(ख)	सप्तमी	बहुवचनम्
(ग)	षष्ठी	एकवचनम्	(घ)	तृतीया	एकवचनम्
(ङ)	षष्ठी	बहुवचनम्	(च)	तृतीया	एकवचनम्
(छ)	सप्तमी	एकवचनम्			

7. विपरीतार्थकाशब्दान् मेलयत–

उत्तरम्– (क) (iv) (ख) (v) (ग) (vii) (घ) (ii) (ङ) (vi) (च) (i) (छ) (iii)

8. निम्नलिखितानां शब्दानां लिङ्गानि लिखत–

उत्तरम्– नारायणः – पुल्लिङ्ग महापुरुषः – पुल्लिङ्ग प्रतिभा – पुल्लिङ्ग

जिज्ञासा – स्त्रीलिङ्ग संस्कृतिः – स्त्रीलिङ्ग सूत्रम् – नपंसुकलिङ्ग

राष्ट्रः – पुल्लिङ्ग नरः – पुल्लिङ्ग

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 17 मार्गः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) मार्गः अहर्निशं निरन्तरं चलामि।

(ख) मार्गः बहूनि कष्टानि न गणयामि।

(ग) मार्गस्योपरि बसयानानि द्विचक्रिकाः अपराणि च विविधानि वाहनानि चलन्ति।

(घ) मार्गस्य उभयतः स्थिताः वृक्षा वाहनानां धूम्रेण कष्टम् अनुभवन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) मार्ग (ख) बहूनि कष्टानि (ग) सन्तोषः

(घ) गर्तान् (ङ) यातायातेन, व्रणाः

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (ii) (ग) (iii)

4. निम्नलिखितानां क्रियापदानां धातुम्, पुरुषं लकार च लिखित–

उत्तरम्–

	धातुः	पुरुषः	लकारः
(क)	ज्ञा	मध्यम	लट् लकार
(ख)	भू	उत्तम	लट् लकार
(ग)	गण्	मध्यम	लृट् लकार
(घ)	वृध	प्रथम	लट् लकार
(ङ)	कृ	मध्यम	लृट् लकार

5. निम्नलिखितेभ्यः वाक्येभ्यः सर्वनामपदानि पृथक् कुरुत–

उत्तरम्– (क) यूयं, अहम्   (ख) एतेन, में   (ग) में
(घ) ते, मम   (ङ) म

6. समानार्थकानि पदानि मेलयत–

उत्तरम्– (क) (iii)   (ख) (v)   (ग) (ii)   (घ) (i)   (ङ) (iv)

7. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) मैं बहुत से कष्ट सहन करता हूँ किंतु मैं इन्हें नहीं गिनता हूँ।
(ख) मेरे ऊपर बहुत से वाहन तीव्र गति से दौड़ते है।
(ग) पथिक मेरे ऊपर कूड़ा फेंकते हैं।
(घ) वर्षा का जल मेरा मुख धोता है।

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्– (क) को + अहम्   (ख) मम + उपरि
(ग) को + अपि   (घ) धावन्ति + उपरि

9. रेखांङ्कितानां पदानां कारकं वचनञ्च लिखत–

उत्तरम्–

(क)	प्रथमा, द्वितीया	बहुवचन
(ख)	सप्तमी	एकवचनम्
(ग)	तृतीया	एकवचनम्
(घ)	षष्ठी	एकवचनम्
(ङ)	प्रथमाः	एकवचनम्

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 18 सङ्कल्पः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) पाठानुसारेण सत्यम् एतत्–अलसस्य कुतो विद्या।
(ख) विमल संकल्प नयति- अद्य प्रभूतिः अहम् अलसः न भविष्यामि। समये पठिष्यामि समये च खेलिष्यामि।
(ग) अधुना विमलः सर्वं, कार्यं समये करोति।
(घ) सः प्रतिदिन व्यायाम योग-अभ्यासं करोति।

2. कोष्ठकात् शुद्धं विकल्पं चिनुत–

उत्तरम्– (क) पठिष्यसि   (ख) गमिष्यति   (ग) लेखिष्यन्ति
(घ) पास्यति   (ङ) श्वः

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii)   (ख) (ii)

4. निम्नलिखितानां प्रश्नानां एकपदेन् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) विद्यार्थी सुखम् त्यजेत।   (ख) अलसस्य विद्या न अस्ति।

(ग) 'सफलः भव' पितामह विमलः वदति।

(घ) विमलः क्रीडित्वा दुग्धं पास्यति।

5. परस्परमेलन कुरुत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (v) (ग) (iv) (घ) (i) (ङ) (iii)

6. तालिकापूर्तिं कुरुत–

उत्तरम्–

(क) सः दुग्धंपास्पति	दूरदर्शने	क्रीडा कार्य क्रम	दृक्ष्याति
(ख) त्वम् दुग्धं	पास्यसि	दूरदर्शने	दृक्ष्यासि
(ग) अहं दुग्धं	पास्यामि	दूरदर्शने	दृक्ष्यामि

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 19 पत्रलेखनम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) भावेशेन पत्रं देहली नगर लिखितम्।

(ख) देहलीनगरं अतीव सुन्दरम् अस्ति।

(ग) कुतुबमीनारः दिल्ली नगरे वर्तते।

(घ) पाण्डव कालस्य स्मरणम् अति प्रतिजनं आनन्दस्य पराकाष्ठां नयति।

(ङ) भावेशः निश्चयं करोति यद् दृष्टव्यम् अस्ति तत्सर्वं पदातिना एव दृष्टयम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) वार्ताम्, अद्य प्रातः (ख) हस्तिनापुरम् (ग) आनन्दस्य, पराकाष्ठा

(घ) शीतं (ङ) भ्रमामि, तैलयानेन

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत–

उत्तरम्–

प्रातः + एव	=	प्रातएव	महा + आशयः	=	महाशय
नमस्कारम्	=	नमः + कारम्	पठन	=	पठनं + च
किञ्चिदपि	=	किञ्चित् + अपि	भ्रमणम् + अपि	=	भ्रमणापि
अस्मात् + अपि	=	तस्मातऽपि	मनोहरम्	=	मनः हरम्
तत्सर्वम्	=	तत् + सर्वम्	क्षेत्रेष्वपि	=	क्षेत्रेषु + अपि
प्रसिद्धम् + आसीत्	=	प्रसिद्धमासीत्	सर्वानपि	=	सर्वान् + अपि

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) अहम् अद्य प्रातः एव दिल्ली आगत।

(ख) अस्मात् अहम् अमृतसरं गमिष्यामि।

(ग) दिल्लीनगरम् इन्द्रप्रस्थ अपि कथ्यते।

(घ) मुकुन्द जैन अस्मिन् नगरे धनादयः पुरूषः अस्ति।

(ङ) अहम् गृहम् आगत्वा पत्रं लेखिष्यामि।

6. निम्नलिखित क्रियापदानां मूलधातुम्, लकारम्, पुरुषं वचनञ्च लिखत–

		मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
उत्तरम्–	(क)	क्री	लट्	उत्तम	एकवचनम्
	(ख)	भ्रम्	लट्	प्रथम	एकवचनम्
	(ग)	गम्	लृट्	उत्तम	एकवचनम्
	(घ)	अस्	लङ्	प्रथम	एकवचनम्
	(ङ)	इच्छ्	लट्	उत्तम	एकवचनम

7. निम्नलिखितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत–

		मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
उत्तरम्–	(क)	स्थान	पञ्चमी	एकवचनम्
	(ख)	नाम	तृतीया	एकवचनम्
	(ग)	पाण्डव	षष्ठी	बहुवचनम्
	(घ)	मनस्	प्रथमा	एकवचनम्

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) दिल्ली नगरे लालकिलाः दृष्टव्यम् अस्ति।
(ख) अहम् अत्र प्रातः एव आगतः।
(ग) अहम् पार्थस्य कृते एकम् ऊर्णावस्त्रं क्रीत्वा आनेष्यामि।
(घ) 'कुतुबमीनारस्य' दर्शनेन मम मनः प्रसन्नं भवति।
(ङ) अहम् कुतुबमीनार द्रष्टुम् दिल्ली नगरे गमिष्यामि।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 20 ज्ञानगङ्गा

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) अभिवादन शीलस्य आयुर्विद्या यशो बलम् वर्धन्ते।
(ख) उद्यमेन हि कार्याणि सिद्धयन्ति।
(ग) परोपकारस्य विषये श्लोके लिखितम् यत् परोपकार्रामिदं शरीरम्।
(घ) प्रियं सत्यं ब्रुयात्।
(ङ) विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक् पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुर्चिव्यसनं श्रुतौ प्रकृति सिद्धमिदं हि महात्मनाम्।।5।।

2. निम्नलिखितान् श्लोकान् पूरयत–

उत्तरम्– (क) उद्यमेन हि सिद्धयन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।।2।।
(ख) परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्।।3।।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (i)

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) अभिवादनशीलस्य वृद्धोपसेविनस्य च आयुर्विद्या यशोबलम् वर्धन्ते।

(ख) सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति।

(ग) परोपकाराय वहीन्त नद्यः।

(घ) परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः।

(ङ) अप्रियम् सत्यम् न ब्रुयात्।

5. निम्नलिखित वाक्यानां हिन्द्यां अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) नमस्कार करने वाले और वृद्धों की सेवा करने वाले।

(ख) उसकी आयु, विद्या, यश और बल बढ़ते हैं।

(ग) वृक्ष परोपकार के लिए फल देते हैं, परोपकार के लिए नदियाँ बहती हैं।

(घ) सत्यं बोलना चाहिए, प्रिय बोलना चाहिए कडुआ सत्य नहीं बोलना चाहिए।

(ङ) और न ही प्रिय झूठ बोलना चाहिए यही सनातन धर्म है।

6. निम्नलिखितश्लोकानां भावार्थ लिखत–

उत्तरम्– (क) परिश्रम से ही कार्य सिद्ध होते हैं, केवल इच्छा करने से नहीं। क्योंकि सोए हुए शेर के मुँह में पशु प्रवेश नहीं करते अर्थात् उसे भी परिश्रम करना पड़ता है।

(ख) सत्य बोलना चाहिए, प्रिय बोलना चाहिए, कडुआ सत्य नहीं बोलना चाहिए और नहीं प्रिय झूठ बोलना चाहिए, यही सनातन धर्म है।

(ग) पेड़ परोपकार के लिए फलते हैं, नदियाँ परोपकार के लिए बहती हैं। गायें परोपकार के लिए दुहती हैं (दूध देती हैं) यह शरीर परोपकार के लिए है।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 1 वन्दना

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि संस्कृतेन लिखत–

उत्तरम्– (क) ईश्वरेन पुष्पं विचित्रतम्।

(ख) विश्वात्माः सर्वसहा अस्ति।

(ग) पिता महाकाशे वन्द्यः अस्ति।

(घ) एक देव जो सभी प्राणियों में छिपा हुआ है, सभी जगह व्याप्त है, सभी प्राणियों की अंतरात्मा में जो समाया हुआ है, सभी कर्मों के फलों को देने वाला अधिकारी है, जो सभी प्राणियों में निवास करता है, जो सभी चेतनस्वरूप का साक्षी है और जो असाधारण निर्गुण है, उस परमपिता परमात्मा को नमस्कार है।

(ङ) प्रभुस्य अनेकानि नामानि।

(च) कर्माध्यक्षः एको देवः अस्ति।

2. निम्नलिखितान् श्लोकान् पूरयत–

उत्तरम्– (क) यस्य नामान्यनतानि **मन्दिराणि बहूनि च**।
धर्मः मार्गश्चयं प्राप्तु तं नमामि सदा प्रभुम।।

(ख) एकोदेवः **सर्व भूतेषु गुढ़ सर्वव्याणी सर्व भूतान्तरात्मा**।
कर्मध्यक्ष्यक्ष सर्वाभूताधिवासः साक्षी चेतां केवलोनिर्गुणश्च।।

3. निम्नलिखितानां श्लोकास्या हिन्द्यामनुवादम् कुरुत–

उत्तरम्– (क) जिसके अनेक नाम हैं, जिसके अनेक मंदिर हैं और धर्म के मार्ग से जिसे प्राप्त किया जात सकता है, उस प्रभु को मैं सदा नमन करता हूँ।

(ख) जिसने फूलों को रंग-बिरंगा बनाया, चन्द्रमा में शीतलता का समावेश किया, धरती को सब कुछ सहने वाला बनाया, उस विश्वात्मा को मैं प्रणाम करता हूँ।

(ग) पिता स्वरूप महान् आकाश (हमारे लिए) वंदनीय है। माता के समान धरती पूज्या है। जिसने सम्पूर्ण विश्व को धारण किया है। वह परमेश्वर सदा ध्यान करने योग्य है।

4. निम्नलिखितानां वाक्यानां संस्कृतेननुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) परमेश्वरेव अस्मिन् संसारस्य पालकः अस्ति।

(ख) यस्य अनेकानि नामानि, तं नमामि सदा प्रभुम्।

(ग) ईश्वरः सर्वा देवस्य देवः अस्ति।

(घ) वसुन्धरा अस्माकं जननी अस्ति।

5. निम्नलिखिताना शब्दानां में संधिविच्छेदम् कुरुत–

उत्तरम्–

कर्माध्यक्षः	=	कर्म	+	अध्यक्षः
सर्वभूताविधवासः	=	सर्वभूत	+	अविधवासः
यश्चकार	=	यः	+	चकार
महाकाशो	=	महा	+	आकाशो

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 2

दुर्गापूजा

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) दुर्गापूजा शरत्काले आश्विनमासे सम्पद्यते।
(ख) श्रीरामः दुर्गादेव्याः प्रसादेन रावणं हतवान् लङ्कां च विजितवान्। तं विजयं स्मर्तुमेव प्रतिवर्षं दुर्गापूजा अनुष्ठिता भवति।
(ग) प्रतिमाः जले विसर्जिताः भवन्ति।
(घ) देवी दुर्गाः महिषासुरनामकं राक्षसं हतवती।
(ङ) देवी प्रतिमाः उत्तमरीत्या सज्जिताः भवन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) दुर्गापूजा (ख) रावणं (ग) स्तवान्
(घ) दुर्गायाः प्रतिमाः (ङ) विजयस्य प्रतीका

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (ii) (ग) (i)

4. विशेषणविशेष्यानां मेलनं कुरुत।

उत्तरम्–

विशेषणम्	**विशेष्यम्**
(क) दशम्याम्	(ii) तिथौ
(ख) अनेकाः	(i) कथाः
(ग) मनोरञ्जकाः	(v) कार्यक्रमाः
(घ) जगज्जननी	(iv) दुर्गा
(ङ) प्रतिष्ठिता	(iii) प्रतिमा

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) बङ्गालप्रान्ते दुर्गापूजा विशेषरूपेण सम्पन्ना भवति।
(ख) युद्धे श्रीरामः रावणं हत्वा स्व पत्नीं सीतां मोचितवान्।
(ग) सदा स्मर्तव्यम्—अधर्मस्य नाशः भवति धर्मस्य च विजयः भवति।
(घ) दुर्गाप्रतिमायाः जले विसर्जनं भवति।
(ङ) दुर्गा विजयस्य प्रतीका अस्ति।

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) इममुत्सवं हिन्दवः आदरेण **श्रद्धया** च आचर्यन्ते।
(ख) रावेणन **सह** युद्धात् प्राक् श्रीरामः देवीदुर्गाम् आराधितवान्।
(ग) अन्तिमे **दिवसे** 'विजयादशमी' इति उत्सवस्य आयोजनं भवति।
(घ) जनाः देवीदुर्गायाः **स्तवान्** पठन्ति।
(ङ) देवी दुर्गा विजयस्य **प्रतीका** अस्ति।

7. उपसर्गान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

आगच्छामः	= **आ**	अनुभवः	= **अनु**
उपकरोति	= **उप**	विसर्जिताः	= **वि**
अभिरमते	= **अभि**	प्रचलति	= **प्र**

8. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्– (क) प्रथमा पुंल्लिङ्गम्
(ख) पञ्चमी नपुंसकलिङ्गम्
(ग) प्रथमा स्त्रीलिङ्गम्

(घ) द्वितीया पुंल्लिङ्गम्
(ङ) तृतीया पुंल्लिङ्गम्

9. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) आयोज्यते (ख) कृतवान्
(ग) कथ्यते (घ) धारयन्ति

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 3

ऋतुराजः वसन्तः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) वसन्तऋतुः सर्वेषु ऋतुष, सर्वश्रेष्ठः अस्ति, अतएव एषः ऋतुराजः कथ्यते।
(ख) वसन्तऋतौ प्रकृतेः सौन्दर्यं दृष्ट्वा चित्तं प्रसीदति।
(ग) 'होली' इति उत्सवे जनाः अन्योन्यस्य उपरि रङ्गानि प्रक्षिपन्ति प्रमुदिताः भूत्वा च गायन्ति नृत्यन्ति च।

2. एकस्मिन् पदेन् उत्तर ददत–

उत्तरम्– (क) सुखदः (ख) रमणीया (ग) षट् (घ) वसन्त ऋतौ

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (ii)

4. निम्नलिखितं कथनं शुद्धम् अशुद्धं वा–

उत्तरम्– (क) अशुद्धम् (ख) शुद्धम् (ग) अशुद्धम् (घ) अशुद्धम

5. विपरीतार्थकानां शब्दानां मेलनं कुरुत–

उत्तरम्– (क) (v) (ख) (iv) (ग) (ii) (घ) (i)
(ङ) (iii)

6. प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) पुष्पेषु के गुञ्जन्ति? (ख) कः पुष्पानां सौरभम् आवहति?
(ग) सर्वत्र कस्य वातावरणम् अस्ति? (घ) भारते कति ऋतवः भवन्ति?

7. निम्नां तालिकां पूरयत–

उत्तरम्–

प्रथमा	ऋतुः	ऋतु	ऋतवः
द्वितीया	गुरुम्	गुरू	गुरुन्
तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
चतुर्थी	शिशवे	शिशुभ्याम्	शिशुभ्यः
पञ्चमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	शिशोः	शिशवोः	शिशूनाम्
सप्तमी	गुरौ	गुर्वोः	गुरुषु
सम्बोधनम्	हे साधो!	हे साधू!	हे साधवः!

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 4

राष्ट्रभक्तिः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) यस्मिन् देशे मानवः जन्म प्राप्नोति, तं देशं प्रति तस्य स्वाभाविकी प्रीतिः भवति।

(ख) सर्वमपि सुखं तृणवत् परित्यज्य जीवनपर्यन्तं देशभक्ताः देशस्य सेवां कृतवन्तः।

(ग) चन्द्रशेखरभगतसिंह प्रभृतयो देशभक्ताः राष्ट्रस्य रक्षार्थं स्व प्राणानां बलिदानम् अकुर्वन्।

(घ) यः नरः स्व राष्ट्रं प्रति अनुरागं न कुरुते, तस्य जन्म निरर्थकम् अस्ति।

(ङ) ये जनाः देशभक्ताः न भवन्ति, ते सदैव धिक्पात्रतां यान्ति।

(च) राष्ट्रं प्रति अस्माकं कर्तव्यम् अस्ति यत् वयं देववत् स्व राष्ट्रस्य सेवां कुर्याम, यदि कश्चित् शत्रुदेशः अस्माकं देशस्योपरि आक्रमणं कुर्यात् तु वयं प्राणपणेनापि तस्य स्वतन्त्रतायाः रक्षां कुर्याम।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) तृणवत् (ख) अनुरागो (ग) बलिदानं (घ) रक्षां (ङ) सम्मानं

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) सदैव = **सदा + एव** (ख) स्वतन्त्रतायाश्च = **स्वतन्त्रतायाः+च**

(ग) प्राणपणेनापि = **प्राणपणेन + अपि** (घ) पर्यन्तम् = **परि + अन्तम्**

(ङ) देशस्योपरि = **देशस्य + उपरि** (च) कश्चित् = **कः + चित्**

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) वयं स्व मातृभूमेः रक्षायै सदैव तत्पराः तिष्ठेम।

(ख) यस्य राष्ट्रस्य अन्नं भुक्त्वा वयं पुष्टाः भवामः, तं राष्ट्रं प्रति प्रेम स्वाभाविकम् अस्ति।

(ग) चन्द्रशेखर आजादः राष्ट्ररक्षायै प्राणानां बलिदानम् अकरोत्।

(घ) राष्ट्रभक्ताः सर्वत्र सम्मानं प्राप्नुवन्ति।

(ङ) मातृभूमेः ऋणात् वयं तदैव मुक्ताः भवामः, यदा वयं तं प्रति स्व कर्तव्यान् पूरयामः।

6. विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत।

उत्तरम्–

जन्म =	**मृत्युः**	सम्मानम् =	**अपमानम्**
अनेके =	**एकः**	शत्रुः =	**मित्रम्**
निरर्थकम् =	**सार्थकम्**	स्वतन्त्रता =	**परतन्त्रता**
स्वदेशम् =	**परदेशम्**	त्यक्त्वा =	**गृहीत्वा**
सुखम् =	**दुःखम्**		

7. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्–

मानवः =	**मनुष्यः**	देशे =	**राष्ट्रे**
प्रीतिः =	**स्नेहः**	परित्यज्य =	**त्यक्त्वा**

सम्मानम्	=	**मानम्**	यातनाम्	=	**कष्टम्**
व्योमे	=	**गगने**	यशः	=	**कीर्तिः**
बलम्	=	**शक्तिः**			

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) महारथी कर्णः गुरोः परशुरामात् धनुर्विद्यायाः शिक्षां **प्राप्नोति**।

(ख) सिद्धार्थः गृहं **परित्यज्य** वनं प्रति प्रस्थितवान्।

(ग) वर्षाकाले सर्वत्र हरीतिमा **दृश्यते**।

(घ) धर्माचारिणः जनाः स्वर्गं **यान्ति**।

(ङ) वयं प्राणपणेनापि स्व राष्ट्रस्य रक्षां **कुर्याम**।

(च) अनेके वीरमहापुरुषाः भारतभूमौ जन्म **अलभन्**।

9. सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) यः, यस्मिन्, तं, तस्य (ख) अस्य, वयं

(ग) अस्माकं, अनेके, यैः, सर्वमपि (घ) ये, ते

(ङ) इयमेव, यया, वयं (च) वयं

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 5 नीलः श्रृगालः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) श्रृगालः कस्मिंश्चिद् वने वसति स्म।

(ख) रजकस्य गृहे सः एकस्मिन् नीलरसपूर्णे पात्रे अपतत्।

(ग) श्रृगालस्य सुन्दरं वर्णं दृष्ट्वा वचनं च श्रुत्वा पशवः तं नमस्कारं कृतवन्तः। तस्य आदेशेन च वने भ्रमणं भोजनादिकं च कर्तुमारब्धवन्तः।

(घ) श्रृगालवृन्दस्य वचनं श्रुत्वा सः अपि उत्थाय उच्चस्वेरण शब्दं कर्तुमारभत।

2. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) क्षुधापीड़ितः सः कं प्रति अगच्छत्?

(ख) केभ्यः भीतः सः वेगेन अधावत्?

(ग) कान् दृष्ट्वा सः प्रसन्नः अभवत्?

(घ) श्रृगालः वने किं कर्तुम् आरब्धवान्?

(ङ) किं श्रुत्वा पशवः आश्चर्यचकिताः अभवन्?

3. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु उचितां विभक्तिं संयोज्य वाक्यानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) जले (ख) जनानां (ग) नगरेषु

(घ) वने (ङ) राजपदे

4. उदाहरणानुसारम् अन्यं वाक्यं रचयत–

उत्तरम्– (क) कुक्कुरः मार्जारं प्रति अधावन्।

(ख) लोमशा कस्यचित् रजकस्य गृहं प्राविशत्।

(ग) शृगालाः अपि अन्यत्र अगच्छन्।
(घ) अद्यप्रभृति अहं युष्माकं सेनापति अस्मि।
(ङ) एकदा सः सिंहवृन्दस्य कोलाहलम् अशृणोत्।

5. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमेण लिखत–

उत्तरम्– (क) एकस्मिन् वने एकः शृगालः वसति स्म।
(ख) नीलरसपात्रे पतनात् सः अकथयत्— ''अहं युष्माकं राजा अस्मि''।
(ग) सर्वे सिंहादयः तं नमस्कारं कृतवन्तः।
(घ) तेन विस्मृतं यत् सः वस्तुतः शृगालः एव।
(ङ) सोऽपि उत्थाय उच्चस्वरेण शब्दं कर्तुमारभत।
(च) तस्य शब्दं श्रुत्वा वन्यपशवः ज्ञातवन्तः यत् अयं शृगालः एव।
(छ) अहो, अनेन शृगालेन वयं वञ्चिताः।
(ज) व्याघ्रः तं वञ्चकं शृगालं व्यापादयामास।

6. निम्नलिखितानां शब्दानाम् उचितं मेलनं कुरुत–

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iv) (ग) (ix) (घ) (viii)
(ङ) (i) (च) (vi) (छ) (iii) (ज) (vii)
(झ) (v)

7. निम्नलिखितानां शब्दानां त्रिषु वचनेषु रूपाणि लिखत–

उत्तरम्–

विभक्तिः		**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
(क) शृगालः (द्वितीया)	=	शृगालम्	शृगालौ	शृगालान्
(ख) पशुः (तृतीया)	=	पशुना	पशुभ्याम्	पशुभिः
(ग) राजन् (प्रथमा)	=	राजा	राजानौ	राजानः
(घ) वनम् (षष्ठी)	=	वनस्य	वनयोः	वनानाम्
(ङ) सुन्दरम् (सप्तमी)	=	सुन्दरे	सुन्दरयोः	सुन्दरेषु
(च) शब्दः (चतुर्थी)	=	शब्दाय	शब्दाभ्याम्	शब्देभ्यः

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 6 श्रेष्ठाः श्लोकाः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) विद्यया, तपसा, दानेन, ज्ञानेन, शीलेन, गुणेन धर्मेण च ये हीनाः भवन्ति, ते भूवि भारभूताः।
(ख) शरीरं परोपकाराय अस्ति।
(ग) सत्सङ्गतेः बहवः लाभाः सन्ति, तद्यथा बुद्धेः जडतां हरति, वाचि सत्यतां सिञ्चति, मानम् उन्नयति, पापं दूरी करोति, चेतः प्रसादयति कीर्तिं च दिक्षु तनोति।
(घ) विपत्तौ धैर्यवान्, सम्पन्नतायां क्षमावान्, सभायां वाक्पटुः, युद्धे पराक्रमः यशः च, वेदादिशास्त्राणां व्यसनी इति प्रकृतिः महात्मनाम्।

(ङ) नीतिज्ञाः निन्दन्तु प्रशंसां वा कुर्वन्तु, लक्ष्मीः (धनम्) यथेष्टम् आगच्छेत् गच्छेत् वा मरणम् अद्यैव भवेत् अन्यत् समयानन्तरं वा परं धीराः न्यायात् पथः पदमेकमपि न प्रविचलन्ति।

2. श्लोकपङ्क्तीः पूरयत–

उत्तरम्– (क) ते **मृत्युलोके** भुवि **भारभूताः मनुष्यरूपेण** मृगाश्चरन्ति।

(ख) **परोपकाराय** फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय **वहन्ति नद्यः**।

(ग) **चेतः** प्रसादयति दिक्षु **तनोति कीर्तिम्**।

(घ) विपदि **धैर्यमथाभ्युदये क्षमा** सदसि वाक्पटुता **युधि विक्रमः**।

(ङ) **न्यायात् पथः** प्रवचिलन्ति **पदं न** धीराः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत–

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) नदीनां जलं परोपकाराय भवति।

(ख) इदं शरीरम् अस्मान् परोपकारादिभ्यः शुभकार्येभ्यः लब्धम् अस्ति।

(ग) सज्जनानां सङ्गतिः मानवं उन्नतिपथि नयति।

(घ) विपत्तौ धैर्यः महात्मनां प्रकृतिः अस्ति।

(ङ) धीराः पुरुषाः निन्दायां स्तुतौ च सममेव तिष्ठन्ति।

5. क्रियापदानां मूलधातवः लिखत।

उत्तरम्–

सिञ्चति	=	**सिञ्च्**	तनोति	=	**तन्**
हरति	=	**हृ**	कथय	=	**कथ्**
चरन्ति	=	**चर्**	गच्छतु	=	**गम्**
वहन्ति	=	**वह्**	दुहन्ति	=	**दुह्**
नमन्तु	=	**नम्**			

6. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– (क) सम्प्रदानकारकम् (ख) अधिकरणकारकम् (ग) सम्बन्धभावः

(घ) सम्बन्धभावः (ङ) अपादानकारकम्

7. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– (क) मृगाश्चरन्ति (ख) मानोन्नतिम् (ग) गुणानतीत्य

(घ) अभिरुचिर्व्यसनम् (ङ) सिद्धमिदम् (च) देवमपि

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) प्रातःकाले भ्रमणेन **शरीरं** स्वस्थं तिष्ठति।

(ख) गुरुं विना **ज्ञानं** न लभते।

(ग) सत्सङ्गतिः **वाचि** सत्यतां सिञ्चति।

(घ) हे राजन्! अस्य बालस्य अपराधं **क्षमा** करोतु।

(ङ) **यदि** त्वं न गन्तुं शक्नोषि तु अहं गमिष्यामि तत्र।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 7

आरूणिः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) आरुणिः महर्षेः धौम्यस्य आश्रमे अधीते स्म।
(ख) गुरुः आरुणिं केदारखण्डं रक्षितुम आदिशत्।
(ग) आरुणेः स्वयमेव केदारखण्डे शयिते जलस्य प्रवाहो रुद्धोऽभवत्।
(घ) ''वत्स! त्वं मम अभूतपूर्वः शिष्यः। कल्याणं ते भवतु। सर्वे वेदाः सर्वाणि शास्त्राणि च तव प्रतिभान्तु। अयं हि मम आशीर्वादः।'' इति गुरुः अवदत्।
(ङ) आरुणिः गुरोः प्रसादेन अल्पेनैव कालेन सर्वाः विद्याः अशिक्षत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) धौम्यः (ख) मृत्तिकया (ग) तत्र स्थातुं न
(घ) प्रवाहः (ङ) शास्त्राणि च

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (ii) (ग) (iii)

4. सन्धिविच्छेंद कुरुत–

उत्तरम्–

(क)	महर्षिः	=	**महा**	+	**ऋषिः**
(ख)	विद्यार्थी	=	**विद्या**	+	**अर्थी**
(ग)	स्वयमेव	=	**स्वयम्**	+	**एव**
(घ)	संस्थितः	=	**सम्**	+	**स्थितः**
(ङ)	आशीर्वादः	=	**आशीः**	+	**वादः**
(च)	प्रत्यवदत्	=	**प्रति**	+	**अवदत**
(छ)	अल्पेनैव	=	**अल्पेन**	+	**एव**

5. संस्कृते अनुवाद कुरुत–

उत्तरम्– (क) पुरा धौम्यः नामकः ऋषिः आसीत्।
(ख) तस्य आश्रमे बहवः विद्यार्थिनः अध्ययनं कुर्वन्ति स्म।
(ग) तेषु एकः आरुणि नामकः शिष्यः अपि आसीत्।
(घ) महर्षिः आरुणि केदारखण्डं बद्धुम् अप्रेषयत्।
(ङ) मृत्तिकया जलवेगम् आरुणिः रोद्धुं न अशक्नोत।
(च) गुरोः कृपया आरुणि सर्वाः विद्याः अप्राप्नोत्।

6. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) तब आरुणि स्वयं ही वहाँ लेट गया।
(ख) उसके बाद जल का प्रवाह रुक गया।
(ग) वैसे रहते हुए वह दिन बीत गया।
(घ) तो हम सभी वहाँ जाते हैं जहाँ वह आरुणि गया।
(ङ) आवाज सुनकर आरुणि मेंड से उठकर गुरु के सामने उपस्थित हुआ।
(च) वत्स! तुम मेरे अभूतपूर्व शिष्य हो। तुम्हारा कल्याण हो।

7. सम्यक कथने (✓) इत्यस्य चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (✗) (ख) (✗) (ग) (✗) (घ) (✓)

8. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तियः वचनानि च लिखत–

उत्तरम्–

	शब्दः		विभक्तिः	वचनम्
(क)	सर्वान्	=	द्वितीया	बहुवचनम्

(ख) जलस्य	=	षष्ठी	एकवचनम्
(ग) सर्वाणि	=	प्रथमा	बहुवचनम्
(घ) प्रसादेन	=	तृतीया	एकवचनम्
(ङ) अस्मि	=	उत्तम पुरुष	एकवचनम्

9. निम्नलिखितं पठत स्मरत च–

उत्तरम्– स्वयं करें।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 8 भारतवर्षः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) भारते षट् ऋतवः आगच्छन्ति तेषां नामानि सन्ति—वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, शरद, हेमन्तः शिशिरश्च।

(ख) भारते जनानां विविधाः भाषाः, विविधाः सम्प्रदायाः, विविधं भोजनं विविधाः वेशभूषारूपी विविधता अस्ति।

(ग) संस्काराणां जननी संस्कृतभाषा अस्ति।

(घ) भारतीया संस्कृतिः संस्कृते निहिता अस्ति।

(ङ) भारतीया संस्कृतेः मूलमन्त्रः सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय अस्ति?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) भूभागाः (ख) क्रमेण (ग) विविधता (घ) संस्कृते (ङ) राष्ट्रध्वजं

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत–

उत्तरम्– (क) षट् (ख) संस्कृतम् (ग) पर्वतेभ्यः (घ) राष्ट्रियः (ङ) त्रयः

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत–

उत्तरम्– (क) भारतदेशः (ख) विविधता (ग) ऋतवः (घ) नद्यः (ङ) वैविध्यमयी।

5. निम्नलिखितानां शब्दानाम् उचितं मेलनं कुरुत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iv) (ग) (i) (घ) (v) (ङ) (ii)

6. समानार्थकान् शब्दान् लिखत–

उत्तरम्–

भूखण्डाः	=	**भूभागाः**	पर्वतः	=	**गिरिः**
सरिताः	=	**नद्यः**	समग्रम्	=	**सकलम्**
भोजनम्	=	**आहारम्**	स्वस्थाः	=	**निरोगाः**

7. प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

उत्तरम्– (क) कः अस्माकं देशः? (ख) भारते कस्याः धारा प्रवहति? (ग) वयमेकं कं नमामः? (घ) भारते कीदृशाः भूभागाः सन्ति?

8. निम्नलिखितानां शब्दानां वाक्यप्रयोगं कुरुत–

उत्तरम्–
(क) भूभागः = भारतस्य प्रत्येकः **भूभागः** रमणीयः अस्ति।
(ख) शृङ्खलाः = पर्वतानां **श्रङ्खलाः** अपि रमणीयाः सन्ति।
(ग) विविधता = भारते सर्वत्र **विविधता** दृश्यते।
(घ) सुमधुरा = भारतस्य भाषा **सुमधुरा** अस्ति।
(ङ) सन्देहः = संस्कृतभाषा अनेकासां भाषाणां जननी इति नाऽत्र **सन्देहः**।
(च) निरामयाः = सर्वे **निरामयाः** सन्तु।
(छ) भद्राणि = सर्वे **भद्राणि** पश्यन्तु।

9. हिन्द्यामनुवादं कुरुत–

उत्तरम्–
(क) भारत देश में रमणीय भूभाग हैं।
(ख) हमारे देश में छह ऋतुएँ क्रम से आती है।
(ग) भारत देश में एकता की सुमधुर धारा बहती है।
(घ) संस्कृत भाषा अनेक भाषाओं की जननी है।
(ङ) सभी अच्छाइयाँ (कल्याण) देखें।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 9 कल्पना चावला

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्–
(क) कोलम्बिया नाम, अन्तरिक्ष, यानं दुर्घटना ग्रस्तं भवति।
(ख) भारतस्य प्रथमा वैज्ञानिक अभियन्त्री कल्पना चावला आसीत्।
(ग) 'अहम् अन्तरिक्षयात्रिणी भविष्यामि इति कल्पना चावलाया अभिलाषा आसीत्।
(घ) सा यात्राभिः सह यात्रा करोति स्म।
(ङ) कल्पना अमेरिका देशस्य कोलोरेडो विश्वविद्यालये शोधकार्यं अकरोत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्–
(क) दूरदर्शन, विवरणं
(ख) स्वसहयात्रिभिः ज्वालासु
(ग) करनाल, 1961
(घ) ग्रहा नक्षत्राणि
(ङ) साफल्यस्य, पथ प्रदर्शिका

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (ii)

4. निम्नलिखित शब्दानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	शब्दः	**विभक्तिः**	**वचनम्**
(क)	मासस्य	षष्ठी	एकवचनम्
(ख)	छात्राः	प्रथमा	बहुवचनम्
(ग)	दूरदर्शनम्	द्वितीया	एकवचनम्
(घ)	अन्तरिक्षे	सप्तमी	एकवचनम्

5. सन्धि-विच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) प्रति + आगमिष्यति (ख) शोक + आकुलम्

(ग) विद्या + आलये (घ) परम + अभिलाषा

6. निम्नलिखितानां शब्दानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) कल्पना चावला खलु भारतस्य नागरिकेभ्यः विश्व निवासिम्य च साफल्यस्य पथ प्रदर्शिका भास्करं नक्षत्रं वर्तते।

(ख) सर्वदा सत्यमेव जयते।

(ग) अद्य अवकाशः अस्ति।

(घ) अधुना वैज्ञानिकः युगम् अस्ति।

7. समानार्थकान् शब्दान् मेलयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iv) (ग) (i) (घ) (ii)

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) सर्वे छात्राः तं दृश्यं द्रष्टम् उत्सुक आसीत्।

(ख) कल्पना चावला अग्नेः ज्वालासु विलुप्ता जायते।

(ग) बाल्यकालात् एव ग्रहा नक्षत्राणि च ताम आकर्षन्ति स्म।

(घ) सा स्वयोग्यतया बलेन स्व स्वप्नं साकारं अकरोत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 10 भोजनं शरीररक्षकम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) शरीरम् अन्नमयः कोशः कथ्यते।

(ख) चणकः, तण्डुलम् गोधूमः, द्विदलम्, यवः, मुद्गः, माषः इत्यादिकम् अन्नंभोजनम्।

(ग) भोजनशास्त्रनिष्कर्षे उक्तं यत् शाकाहारी मनुष्यः दीर्घायुः भवति। मांसाहारिणः जीवनम् अल्पतरम्।

(घ) ओदनः द्विदलं रोटिका च भारतस्य मुख्यं भोजनम्।

(ङ) हितभुक् मितभुक् शाकभुक्-भोजनशास्त्राणां सर्वानुसन्धान निष्कर्षः इति वचनम् आजीवनं पालनीयम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) अन्नमयकोशः (ख) दीर्घायुः भवति (ग) रोटिकाः

(घ) रक्तशोधकम् (ङ) अकुण्ठितं मस्तिष्कं (च) धर्मार्थ काममोक्षाणाम्

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (✗) (ख) (✓) (ग) (✗) (घ) (✓)

(ङ) (✓) (च) (✓) (छ) (✓)

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्– उक्तं + च नगर + अञ्चले अवश्यम् + एव

सदा + एव तक्र + आदिकम् शरीरम् + आद्यम्

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) नवीनतम्, दुग्धम्, तक्रम, घृतम् इत्यादिकं पेयम् अस्ति।

(ख) मांसाहारः मनुष्याय उत्तम भोजनं नास्ति।

(ग) मद्यपानं शरीरं नाशयति।

(घ) रोगरहिते मस्तिष्के सुमेधाः मेधा सदविचाराः च आयान्ति।

(ङ) बालाः मिष्टानानि प्रेम्णा खादन्ति।

(च) बालेभ्यः दुग्धम् अमृतं मन्यते।

(छ) रात्रौ दधि न भोक्तव्यम्।

6. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम् वचनं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
(क)	शरीर	=	प्रथमा	एकवचनम्	नपुंसकलिङ्गम्
(ख)	मनुष्यैः	=	तृतीया	बहुवचनम्	पुंल्लिङ्गम्
(ग)	रोटिकाः	=	प्रथमा	बहुवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(घ)	स्फूर्तिम्	=	द्वितीया	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(ङ)	मेधा	=	प्रथमा	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(च)	औषधम्	=	प्रथमा	एकवचनम्	नुपंसकलिङ्गम्

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) शरीर अन्न से निर्मित कहलाता है। (ख) यह सब शाकाहारी मनुष्यों का भोजन है।

(ग) शाकाहारी मनुष्य दीर्घायु होता है। (घ) मांसाहारियों का जीवन बहुत कम होता है।

(ङ) बच्चे मिठाई रुचिपूर्वक खाते हैं।

(च) हे इंद्र! तुम मुझे मेधा (बुद्धि) से युक्त करो।

(छ) शहद रक्तशोधक कहलाता है।

8. निम्नलिखितेषु वाक्येषु आगतानि क्रियापदानि रेखाङ्कितानि कुरुत–

उत्तरम्– (क) **कथ्यते**। (ख) **भोक्तव्यः**। (ग) **प्रचलितम्**।

(घ) **इच्छति**। (ङ) **विक्रीयते**।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 11 क्रान्तिकारी सुखदेवः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) सर्वे देशवासिनः आङ्गलशासकानां दासतायाः विमुक्तिकर्मणि संलग्नाः आसन्।

(ख) भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायै द्वितीयपक्षस्य विचारमासीत् यत् हिंसां विना स्वतन्त्रता न लप्स्यते।

(ग) सुखदेवस्य जन्म सप्तविंशमधिकम् एकोनविंशतितमे मई मासे पञ्चदश दिनाङ्के (15 मई, 1907 ई०) अभवत्।

(घ) सुखदेवः भगतसिंहाजादादीनां दलस्य क्रान्तिकारी आसीत्।

(ङ) सुखदेवः लवपुरे विस्फोटक पदार्थानामुद्योगशालाम् उद्घाटितवान्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) ते शठे शाठ्यं समाचरेत् (ख) स्व शिक्षाध्ययने

(ग) द्वावर्तिकया (घ) गुप्तचरेण (ङ) क्रान्तिकारीणां

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्– (क) षष्ठी, स्त्रीलिङ्गम् (ख) सप्तमी, पुंल्लिङ्गम्

(ग) षष्ठी, पुंल्लिङ्गम् (घ) द्वितीया, पुंल्लिङ्गम्

(ङ) प्रथमा, पुंल्लिङ्गम्

5. उचितैः क्रियारूपैः वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) सर्वेऽपि स्वतन्त्रतायै प्राणपणेन संलग्नाः **आसन्**।

(ख) को न **जानाति** महावीरं सुखदेवम्।

(ग) स्व हस्ते स ज्वाल्यमानाः द्रावर्तिकां **स्थापयति**।

(घ) वयम् एनं श्रद्धया **स्मरामः**।

(ङ) भारतीये इतिहासे अस्य वीरस्य नाम स्वर्णांश्ररेषु **लिखितम् अस्ति**।

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायाम् अनेकैः वीरैः क्रान्तिकारिभः स्व महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तम्।

(ख) तेषु सुखदेवोऽपि एकः सशक्तः क्रान्तिकारी आसीत्।

(ग) देशभक्तानां द्वौ दलौ आस्ताम्—कठोर दलः मृदुः दलश्च।

(घ) सुखदेवः कुशल संगठनकर्ता दूरदर्शी चासीत्।

(ङ) हस्तोपरि नामाङ्कितेन सः परिचेतुं शक्यते स्म।

(च) अस्य जन्मशाताब्द्यां सम्पूर्णः देशः गौरवस्य अनुभवं करोति।

7. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

दासतायाः	=	**परतन्त्रतायाः**	नाम	=	**अभिधानम्**
जनकः	=	**पिता**	आदाय	=	**नीत्वा**
निर्माणे	=	**रचनायाम्**	उत्कृष्टा	=	**श्रेष्ठा**
दिवम्	=	**स्वर्गम्**	लोके	=	**संसारे**
मुक्तये	=	**स्वतन्त्रतायै**			

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) सर्वे भारतीयाः स्वतन्त्रतायाः **प्राप्त्यर्थं** प्रयत्नरताः आसन्।

(ख) तस्य हस्तोपरि सुखदेव इति **नाम** अङ्कितमासीत्।

(ग) भारतदेशः अनेकानां वस्तूनां **निर्यातं** करोति।

(घ) सरदार वल्लभभाई पटेलः **दूरदर्शी** आसीत्।

(ङ) स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने क्रान्तिकारीणां महत्त्वपूर्णा **भूमिका** आसीत्।

(च) एकस्य गुप्तचरस्य **सूचनया** सुखदेनः आङ्गलशासकैः बन्दीभूतः।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 12 आचार्यः चाणक्यः

अभ्यासकार्याः

1. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

(क) मौर्यवंशस्य संस्थापकः चन्द्रगुप्तः आसीत्।

(ख) चाणक्यस्य जन्म पाटलिपुत्र जनपदस्य 'चणय' इति ग्रामे अभवत्।

(ग) चाणक्यस्य माता तं पठनार्थं तक्षशिला विश्वविद्यालये प्रेषितवती।

(घ) चाणक्यः एकः महान् समाजसेवी देशभक्तः च आसीत्।

(ङ) राज्ञः धनानन्दस्य अपमानेन चाणक्यः तस्य विनाशाय निश्चयम् अकरोत्।

2. **हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।**

(क) चाणक्य प्रतिभाशाली थे।

(ख) चंद्रगुप्त की माता मुरा थीं।

(ग) सेल्यूकस चंद्रगुप्त से पराजित हो गया।

(घ) चाणक्य ने राजनीति की पुस्तक लिखी।

(ङ) चाणक्य चंद्रगुप्त को तक्षशिला ले गए।

3. **उचितेभ्यः पदेभ्य रिक्तस्थानानि पूरयत–**

(क) मौर्यवंशस्य (ख) आचार्यः चाणक्यः (ग) एकं क्रीडन्तं

(घ) तक्षशिलाम् (ङ) सेल्यूकातः

4. **निम्नलिखितानां क्रियापदानां धातुः लकारः पुरुष वचनानां विभाजनं कृत्वा तालिकां पूरयत–**

क्रियापद	**धातुः**	**लकारः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
अभवत्	**भू**	**लङ्**	**प्रथमः**	**एकवचनम्**
अजयत्	**जि**	**लङ्**	**प्रथमः**	**एकवचनम्**
अकरोत्	**कृ**	**लङ्**	**प्रथमः**	**एकवचनम्**
पठन्ति	**पठ्**	**लट्**	**प्रथमः**	**बहुवचनम्**
अलिखत्	**लिख्**	**लङ्**	**प्रथमः**	**एकवचनम्**

5. **सन्धिविच्छेंद कुरूत–**

चासीत् = **च** + **आसीत्**   अतीव = **अति** + **इव**

अद्यापि = **अद्य** + **अपि**   यद्यपि = **यदि** + **अपि**

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 13 राजा भोजः

अभ्यासकार्याः

1. **सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–**

उत्तरम्– (क) (i)   (ख) (ii)   (ग) (iii)

2. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) अयं बालकः अतीव भाग्यवान्। वयस्कः भूत्वा एषः महान् नृप भविष्यति। सर्वस्मिन् विश्वे एतस्य नाम प्रसारयतिं। ज्योतिषी महोदय इमां भविष्यवाणीम् अकरोत्।

(ख) भोजः अतीव न्यायप्रिय, विद्वान, उदारः प्रजापालकः, लोकप्रियः नृपः आसीत्।

(ग) सर्वे शिष्याः आचार्या चकिताः अभवन्। यत् अयं ज्योतिषी महोदय आश्रमं प्रथम वारमेव आगतः। अनेन कथं ज्ञातं यत् सः कुमारः वस्ततुः राजः पुत्र अस्ति।

(घ) बालकः स्वशक्त्या परक्रमेण च राजा भवितुं इच्छेत। अतः बालकः स्वदन्तौ अभिनत्।

3. एकपदेन उत्तरत–

उत्तरम्– (क) ज्योतिषीमहोदयः। (ख) 'भोज'। (ग) प्रस्तर खण्डेन।

(घ) प्राङ्गणम्। (ङ) द्वौ वक्रौ दन्तौ।

4. कोष्ठकेभ्यः उचितं विकल्पं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) सूर्याय (ख) गुरोः (ग) मित्रेण

(घ) शिष्याय (ङ) अभ्यासस्य

5. समानार्थकान् शब्दान् मेलयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (v) (घ) (ii)

(ङ) (iv)

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) एषः बालकः एकः महान् नृपः भविष्यति।

(ख) अहम् परिश्रमे विश्वासं करोमि।

(ग) भाग्यस्य अवलम्बनात् न वसनीयम्।

(घ) परिश्रमी जनस्य सर्वदा विजयः भवति।

(ङ) बालकस्य नाम भोजः आसीत्।

7. कथाथाः क्रमेण वाक्यानि लिखत–

उत्तरम्– (क) 'अयं बालः महान् नृपः भविष्यति।'

(ख) एकः ज्योतिषिः इमां भविष्यवाणीम् अकरोत्।

(ग) सर्वे शिष्याः आचार्याः च चकिताः अभवन्।

(घ) बालकः पृच्छति–"भवान् कथं जानाति?"

(ङ) तव द्वाभ्यां वक्रदन्ताभ्यां ज्ञायते-ज्योतिषिः वदति।

(च) बालः प्रस्तरेण तौ दन्तौ त्रोटयति।

(छ) अहं स्वपराक्रमेण राजा भविष्यामि, सः घोषयति।

(ज) स एव बालः कालान्तरे भोजः नाम नृपः अभवत्।

8. प्रतिलोम् पदानां लिखित–

उत्तरम्– (क) बालिका (ख) वृद्धः (ग) भाग्यहीन

(घ) निम्न (ङ) रंक (च) शिष्यः

(छ) गच्छतः

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 14

अमृतवचनानि

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) यौ पितरौ स्वबालं न पाठयतः तयोः बाल विद्वत्सभायां तथैव न शोभते यथा हंस मध्ये बकः।

(ख) चन्द्रचन्दनयोः मध्ये शीतला साधु सङ्गतिः।

(ग) शुष्कवृक्षाः मूर्खश्च न नमन्ति।

(घ) मनुष्य का गहना रूप है, रूप का गहना गुण है। गुण का गहना ज्ञान है और ज्ञान का गहना क्षमा है।

(ङ) अपठितः बालः सभामध्ये न शोभते।

2. एकस्मिन् शब्दे उत्तर ददत।

उत्तरम्– (क) सभामध्ये। (ख) विद्याम्। (ग) सुफलाः।

(घ) गुणिनः। (ङ) साधवः।

3. निम्नलिखितान् श्लोकान् पूरयत।

उत्तरम्– (क) माता **शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः**।
न **शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको** यथा।

(ख) उद्यमेन **हि सिद्धयन्ति कार्याणि न** मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।

(ग) शैले शैले **माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे**।
साधवः न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने।।

(घ) नरस्याभरणम् **रूपं रूपास्याभरणं गुणः**।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा।।

4. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (ii) (ग) (ii)

5. पाठात् विपरीतार्थकान् शब्दान् चित्वा लिखत।

उत्तरम्–

(क) प्राज्ञाः	=	मूर्खाः	(ख) अवगुणः	=	सगुणः
(ग) परिश्रमी	=	अलसः	(घ) धनिकस्य	=	अधनस्य
(ङ) उष्णम्	=	शीतलम्	(च) मित्रम्	=	शत्रुः

6. पाठात् विशेषणपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्–

विशेषण शब्दाः	**विशेष्य शब्दाः**
सुफलाः	वृक्षाः
गुणिनो	जनाः
सुप्तस्य	सिंहस्य
शीतलं	चन्दनम्
शीतला	साधु-सङ्गतिः

7. निम्नलिखित शब्दानां वाक्यप्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) गुणिनो जनाः **नमन्ति**।

(ख) कार्याणि उद्यमेन एव **सिध्यन्ति**।

(ग) तौ पितरौ शत्रू याभ्यां स्व बालः न **पाठितः**।

(घ) सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न **प्रविशन्ति**।
(ङ) साधवः **सर्वत्र** न भवन्ति।

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत–

उत्तरम्– (क) अमित्रं जनं सुखं न लभते।
(ख) चन्दनवृक्षः शीतलः भवति।
(ग) केवलम् इच्छया कार्याणि न सिध्यन्ति।
(घ) गुणिनः जनाः नम्राः भवन्ति।
(ङ) सज्जनाः दुर्लभाः भवन्ति।
च. चन्दनवृक्षः सुलभः न भवति।
छ. पश्रिमेण कार्याणि सिध्यन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 15 डॉ० ए०पी०जे० कलामः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) पाठानुसारं वैज्ञानिकप्रगतौ डॉ० ए०पी०जे० अब्दुलकलाम महाभागस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते।
(ख) यदा भारतदेशः पोखरणबमविस्फोटेन परमाणुशक्तिमतां देशानां कोटौ समाविष्टः तदा डॉ० कलाममहोदयस्य चर्चा निखिले विश्वे अभवत्।
(ग) अस्य महाभागस्य जन्म 15 अक्टूबर, 1931 तमे वर्षे तमिलनाडुप्रदेशस्य रामेश्वरम नाम्नि नगरे सामान्ये मुस्लिमपरिवारेऽभवत्।
(घ) वैज्ञानिकश्रेष्ठ महापुरुषोऽयं सद्व्यवहारशीलः, विद्वान, चिन्तकः, देशभक्तः सर्वेषाम् आदर्शकल्पः विद्यते।
(ङ) अयं महाभागः प्रक्षेपास्त्राणां निर्माणे दक्षः आसीत्।
(च) भारतदेशस्य वैज्ञानिकप्रगतौ अभूतपूर्वं योगदानमवेक्ष्य एव भारतसर्वकारः डॉ० कलाममहोदयाय भारतरत्नं प्रदत्तवान्।
(छ) अधुनापि डॉ० कलामहाभागः छात्राणाम्, वैज्ञानिकानाम् विदुषाम्, चिन्तकानां समाजसेविनां च आदर्शः वर्तते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) सामान्ये मुस्लिम (ख) नूतनाः गवेषणाः, स्व शिक्षकानपि
(ग) वैज्ञानिकमूर्धन्यः प्रक्षेपास्त्राणां (घ) उपग्रहाणां प्रक्षेपणे
(ङ) कलाममहोदयः,भारतभूः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. अव्ययपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) यावतीं, तावतीं, अपि (ख) एव (ग) यदि तर्हि
(घ) यदा, तदा (ङ) अधुना

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		**विभक्तिः**	**वचनम्**	**लिङ्गम्**
(क)	प्रगतौ	=	सप्तमी	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(ख)	देशानाम्	=	षष्ठी	बहुवचनम्	पुंल्लिङ्गम्
(ग)	कोटौ	=	सप्तमी	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(घ)	जन्म	=	प्रथमा, द्वितीया	एकवचनम्	नपुसंकलिङ्गम्
(ङ)	कक्षासु	=	सप्तमी	बहुवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(च)	राष्ट्रैः	=	तृतीया	बहुवचनम्	पुंल्लिङ्गम्

6. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत।

उत्तरम्–

	विशेषणानि		**विशेष्याणि**
(क)	सामान्ये	(v)	**परिवारे**
(ख)	महत्त्वपूर्णम्	(iii)	**योगदानम्**
(ग)	नूतनाः	(vi)	**गवेषणाः**
(घ)	महत्	(ii)	**अवदानम्**
(ङ)	महत्त्वपूर्णाः	(iv)	**उपलब्धयः**
(च)	निखिले	(i)	**विश्वे**

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) च + असौ (ख) महा + उदयः (ग) वि + शेष
(घ) शास्त्रे + अभवत् (ङ) इति + आदीनि (च) प्रक्षेप + अस्त्राणि
(छ) सर्वेभ्यः + च

8. विपरीतार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

इदानीम्	=	**तदानीम्**	देशभक्तः	=	**देशद्रोही**
विद्वान्	=	**मूर्खः**	यथा	=	**तथा**
परिश्रमशीलः	=	**अलसः**	श्रीमती	=	**श्रीमान्**
दुर्भाग्यम्	=	**सौभाग्यम्**	जीवनम्	=	**मृत्युः**
सफलताम्	=	**असफलताम्**			

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 16 सूर्योदयः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) सूर्यः पूर्व दिशायाम् उदयति?

(ख) प्रातः कालिकं वातावरणे खगानां कलरवैः गुञ्जितं भवति। उद्यानेषु तरूणां शाखासु पुष्पाणि विकसन्ति। सुगन्धेन पूरितः वायुः मन्दं मन्दं चलति।

(ग) बालाः विद्यालये पठनाय गच्छन्ति।

(घ) भानुं विना जीवनम् असम्भवम्।
(ङ) सूर्यस्य पर्यायवाचि शब्दा सन्ति—भास्करः, भानुः, सहस्रांशुः, रविः इति।

2. रिक्त स्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) प्रभातवेला (ख) अन्धकारः (ग) स्नात्वा
(घ) पाकशालायां (ङ) संसाराय, भानवे

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (iii) (ग) (iii)

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत।

उत्तरम्– (क) अन्धकारः। (ख) तरुणाम्। (ग) प्रभुम्।
(घ) प्रातराशम्। (ङ) अध्ययनम्।

5. उचितैः अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) नमः (ख) सह (ग) शनैः शनैः
(घ) प्रति (ङ) विना

6. निम्नलिखितानां शब्दानां वाक्यप्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) शनैः शनैः = कच्छपः **शनैः शनैः** चलति।
(ख) सर्वत्र = **सर्वत्र** अन्धकारः व्याप्तः अस्ति।
(ग) निद्रा = अधुना मां **निद्रा** आयति।
(घ) रतः = कपिलः अध्ययने **रतः** अस्ति।
(ङ) प्रखरः = सूर्यस्य अंशवः **प्रखरः** अस्ति।

7. निम्नलिखितान् शब्दार्थान् मेलयत–

उत्तरम्– (क) इदानीम् (iv) अब
(ख) शनैः (vi) धीरे
(ग) त्यक्त्वा (v) छोड़कर
(घ) क्रीत्वा (i) खरीदकर
(ङ) स्मृत्वा (iii) याद करके
(च) प्रणम्य (ii) प्रणाम करके

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 17 शोभनं करोति

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) राजा प्रजां स्नेहेन पालयति स्म। तेन प्रजा सन्तुष्टा आसीत्।
(ख) बुद्धिहिंसस्य मतम् आसीत् यत् ईश्वरः करोति तत् शोभनम् एव करोति।
(ग) नृपस्य छिन्नाम् अङ्गुलिं दृष्ट्वा दस्युराजः अवदत् यत् रे मूर्खाः! मम देवी अङ्गहीनस्य बलिं न वाञ्छति। अतः एनमपि त्यजत।
(घ) दस्युराजः बुद्धिसिंहस्य बलिम् न अयच्छत् यतोहि स पुत्रहीनः आसीत्।
(ङ) नृपस्य अङ्गुलि छिन्ना आसीत् अतः सः बलिकार्याय अनुपयुक्तः आसीत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) पुरातनकाले, नृपः (ख) राजभक्ताः (ग) अङ्गुलि छिन्ना
(घ) बुद्धिसिंहेन सह (ङ) बुद्धिसिंहस्य बहु मानम्

3. सम्यक् उत्तरं (✓) चिह्नाङ्कितं कुरुत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. मेलनं कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iv) (ग) (v)
(घ) (ii) (ङ) (i)

5. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) पालयति स्म (ख) आसीत्
(ग) मृतः, छिन्ना (घ) गतवन्तौ

6. निम्नलिखितानि वाक्यानि भविष्यत् काले परिवर्तयत।

उत्तरम्– (क) नृपः भ्रमणाय वनं गमिष्यति।
(ख) दस्युराजः सेवकान् आह्वयिष्यति।
(ग) बुद्धिसिंहः उत्तरं दास्यति।
(घ) सेवकः बन्दिनम् आनेष्यति।

7. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्– (क) द्वितीया एकवचनम् (ख) षष्ठी एकवचनम्
(ग) प्रथमा बहुवचनम् (घ) तृतीया एकवचनम्

8. क्रियापदानाम् अर्थं लिखत।

उत्तरम्–

पालयति	=	**पालन करता है**	कथितवान्	=	**कहा**
अक्रुध्यत्	=	**क्रोध किया**	ज्ञास्यति	=	**जानेगा**
निवेदयिष्यामि	=	**निवेदन करूँगा**	वाञ्छति	=	**चाहता है**

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 18 आयुर्वेदस्य महत्त्वम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) चत्वारः उपवेदाः सन्ति—आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गन्धर्ववेदः अर्थवेद च।
(ख) प्रथम उपवेदस्य नाम आयुर्वेदः।
(ग) आयुर्वेदस्य प्रसिद्धाः आचार्याः धन्वन्तरि चरक-सुश्रुत-वाग्भटटादयः सन्ति।
(घ) वात-पित्त-कफ इति त्रयः दोषाः शरीरे भवन्ति।
(ङ) मनुष्यः समुचित-पथ्य-पालनेन सर्वथा स्वस्थः भवति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) सामान्य ज्ञान स्पर्धा (ख) वेदाः (ग) आयुर्वेदे
(घ) पथ्यपालनेन (ङ) स्पर्धायाः

3. सम्यक उत्तरे (✓) इति चिह्न नियोजयत–

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत–

उत्तरम्– (क) चत्वारः। (ख) चत्वारः। (ग) आयुर्वेदः।
(घ) धन्वन्तरिः। (ङ) त्रिफला।

5. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्ग च लिखत–

उत्तरम्–

(क)	चत्वारः	=	प्रथमा	बहुवचनम्	पुंल्लिङ्गम्
(ख)	उपवेदाः	=	प्रथमा	बहुवचनम्	पुंल्लिङ्गम्
(ग)	स्वास्थ्यलाभाय	=	चतुर्थी	एकवचनम्	पुंल्लिङ्गम्
(घ)	शतवर्षाणि	=	प्रथमा	बहुवचनम्	नपुंसकलिङ्गम्
(ङ)	पथ्यपालनेन	=	तृतीया	एकवचनम्	पुंल्लिङ्गम्

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

उत्तरम्–

(क)	नाधिकम्	=	न	+	अधिकम्
(ख)	आयुर्वेदानुसारम्	=	आयुर्वेद	+	अनुसारम्
(ग)	विदेशेष्वपि	=	विदेशेषु	+	अपि
(घ)	अधुनाऽहम्	=	अधुना	+	अहम्
(ङ)	मिथ्याहारेण	=	मिथ्या	+	आहारेण

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 19 मालाकारः सुदासः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) शिशिरस्य शीतेन सर्वे वृक्षाः सर्वाणि पुष्पाणि च शुष्कानि जातानि आसन्।
(ख) सुदासः पद्मं नीत्वा राजमार्गे अतः अतिष्ठत् यतोहि तस्य विचारे राजा तत् पद्मं बहुमूल्येन क्रेष्यति।
(ग) भगवान् बुद्धः एकस्य विशालवृक्षस्य छायायाम् उपविष्टः आसीत्।
(घ) बुद्धदेवस्य आनने नेत्रयोः च दिव्यानन्दः अपारा करुणा च आसीत्।
(ङ) सुदासः बुद्धदेवम् अवदत् यत् प्रभो! भवतः चरणधूल्याः एकं कणं वाञ्छामि।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) धनिकः (ख) मनोहरं, बुद्धदेवाय
(ग) कुसुमस्य, बुद्धदेवस्य (घ) बुद्धस्य
(ङ) चरणधूल्याः

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (ii) (ग) (i)

4. निम्नलिखितेभ्यः शब्देभ्यः प्रत्ययान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

विकसितुम्	=	**तुमुन्**	विहस्य	=	**ल्यप्**
नीत्वा	=	**क्त्वा**	गन्तुम्	=	**तुमुन्**
आदाय	=	**ल्यप्**	करणीय	=	**अनीयर्**

5. शब्दार्थान् मेलयत।

उत्तरम्– (क) (iv) (ख) (i) (ग) (vi)
(घ) (ii) (ङ) (iii)

6. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

पदम्		**विभक्तिः**	**लिङ्गम्**	**वचनम्**
वृक्षान्	=	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
सरोवरे	=	सप्तमी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
धनिकः	=	प्रथमा	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
कमलानि	=	प्रथमा, द्वितीया	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्

7. निम्नलिखितानि वाक्यानि संशोधयत।

उत्तरम्– (क) स एतत् कमलं क्रेष्यति।
(ख) एतत् पद्मं राज्ञे दास्यामि।
(ग) एतत् पुष्पं विक्रस्याय नास्ति।
(घ) एतस्य कुसुमस्य शोभा बुद्धदेवस्य चरणयोः एव अस्ति।
(ङ) बुद्धस्य दर्शनाय सः वेगेन अधावत्।

8. रञ्जितपदानां समानार्थकपदानि लिखित्वा वाक्यानि पुनः लिखत।

उत्तरम्– (क) शिशिरस्य शीतेन सर्वे **तरवः** शुष्काः अभवन्।
(ख) सुदासः अचिन्तयत् यत् एतत् पुष्पं **नृपाय** दास्यामि।
(ग) कालान्तरम् एकः धनिक तत् **कुसुमं** क्रेतुम् अवाञ्छत्।
(घ) आशीर्वादरूपेण अहं **प्रचुरं** धनं प्राप्स्यामि।
(ङ) बुद्धदेवः **हसित्वा** तम् अपृच्छत्।

9. वाक्य-निर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) सरोवरेऽस्मिन् एकं **मनोहरं** कमलमस्ति।
(ख) भोः महानुभाव! एतानि शाकफलानि **विक्रयाय** एव तु सन्ति।
(ग) ग्रीष्मातापेन उपवनस्य बहूनि पुष्पाणि **शुष्काणि** जातानि।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 20 वर्षाऋतुः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) मनोहरः वर्षाकालः।
(ख) वसुन्धरा धृतहरितवस्त्रपरिधाना नवकन्दलैः कन्दलिताः इन्द्रवधूटीभिः अलङ्कृता नववधूरिव शोभते।
(ग) भारते वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्हेमन्तशिशिर इति षड् ऋतवः भवन्ति।
(घ) वर्षाऋतोः आगमनान्तरं शुष्कसरसि कोटर शायिनः चिरनिद्रां गताः भेकाः बहिः निर्गच्छन्ति।

(ङ) सौदामिनी नीलमेघेषु दीप्यते।

(च) मुदिताः कृषिवलाः क्षेत्राणि कर्षित्वा बीजानि वपन्ति धान्याङ्कुराणि च रोपयन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) वैशिष्ट्यं, षड् ऋतवो (ख) दुर्दमनीयो ग्रीष्माभिधानो कालः
(ग) विरताः (घ) रुचिराम्बरस्य मालारेव
(ङ) दोलामारुह्य, गीतिम्

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. रञ्जितपदेषु तृतीयाविभक्तेः प्रयोगं कुरुत पुनश्च लिखत।

उत्तरम्– (क) मालाकारः **जलेन** पादपान् सिञ्चति।
(ख) वृषभौ **स्कन्धाभ्यां** हलं कर्षतः।
(ग) **शशिना** सह कौमुदी याति।
(घ) कुम्भकारः **दण्डेन** चक्रं चालयति।

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) वर्षाऋतोः आगमने सर्वतः धरा धृतहरितपरिधाना दृश्यते।
(ख) वर्षाऋतौ तप्ता धरा तृप्ता भूयते।
(ग) दोलामारुह्य स्त्रियः 'कजली' आदिकं गीतं गायन्ति।
(घ) वर्षाकाले नदीषु प्रतीयते आयाति यौवनम्।

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) वर्षाकाल बहुत रमणीय होता है।
(ख) इस प्रकार समयानुसार ग्रीष्म के बाद वर्षा ऋतु आती है।
(ग) सब जगह धूल शांत हो जाती है अर्थात् मिट्टी आर्द्र होकर दब जाती है।
(घ) इस ऋतु में सभी किसान बहुत ही प्रसन्न होते हैं।
(ङ) नीले, काले, सफेद बादल इधर-उधर दौड़ते हुए दिखाई देते हैं।
(च) यह सुखकारी वर्षा सभी को अच्छी लगती है।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) मनोहरः + अयम् (ख) वधूः + इव
(ग) दुःखानि + इव (घ) गच्छति + उपरि
(ङ) वर्षा + ऋतुः (च) नग + इन्द्रः

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) उद्यानेषु सर्वाः लताः पुष्पैः **अलङ्कृताः** दृश्यन्ते।
(ख) वर्षाऋतु सर्वेषां जनानां **दुःखानि** दूरी करोति।
(ग) वर्षाकाले मेघाः **वर्षन्ति** मयूराश्च नृत्यन्ति।
(घ) दिवाकरतापेन सन्तप्तान् **तरुगुल्मादीन्** सन्तुष्यति वर्षाकालोऽयम्।
(ङ) व्योमे श्वेतमेघाः **बलाकापङ्क्तिरिव** सुशोभन्ते।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 1 वन्दना

अभ्यासकार्याः

1. श्लोकानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) त्वमादिदेव : पुरुषः पुराणः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूपम्।

(ख) शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं विश्वाधारं गगन सदृशं मेधवर्ण शुभाङ्गम्।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलाकैक नाथम्।।

2. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृते लिखत।

उत्तरम्– (क) भगवान विष्णुः भुजगशयनं शेते।

(ख) प्रार्थनायां अज्ञानात् निवारयितुम् उक्तम्।

(ग) जीवने यदायाति तदर्थं ततोऽधिकम् दानं प्रदानं करणीयम्।

(घ) ईश्वरः आदिदेवः।

3. निम्नलिखितानां पदानां वाक्यानि प्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) दे देवेशः! अस्माकं अभयं देहि।

(ख) अस्मान् पापाद् निवारय।

(ग) हे ईश्वरः जीवने अस्माकं ज्ञानं, धनं देहि।

(घ) त्वया परं धाम।

(ङ) त्वमादिदेवः पुरुष पुराण।

4. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्ति वचनम् च लिखत।

उत्तरम्–

	शब्दः		विभक्तिः	वचनम्
(क)	विश्वस्य	=	षष्ठी	एकवचनम्
(ख)	जीवने	=	सप्तमी	एकवचनम्
(ग)	अस्माकम्	=	षठी	बहुवचनम्
(घ)	त्वया	=	तृतीया	एकवचनम्
(ङ)	अभयं	=	द्वितीया	एकवचनम्

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

(क)	त्वमादिदेव	=	त्वम्	+	आदिदेव
(ख)	त्वमस्य	=	त्वम्	+	अस्य
(ग)	इत्येषां	=	इति	+	एषाम्
(घ)	देवेश	=	देव	+	ईश
(ङ)	यावददानम्	=	यावद्	+	आदानम्

6. निम्नलिखितानां वाक्यानां संस्कृतेननुवादम् कुरुत।

उत्तरम्– (क) ईश्वरः जगते सर्वत्र व्याप्त अस्ति।

(ख) वयं निर्धनानां सहायता करवाम।

(ग) हे ईश्वर! वयम् प्रार्थनाः स्वीकुर्याम।
(घ) अहम् विष्णु प्रणामं करोमि।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 2 आनन्दोत्सवः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) पाठः सौम्यस्य जन्मदिवसविषये अस्ति।
(ख) पित्रोः आशीर्वचनैः सौम्यस्य हृदये उल्लासः आत्मविश्वासः च जातः।
(ग) पितरौ सौम्याय उपहारस्वरूपे चित्रफलकम् अयच्छताम्।
(घ) सौम्यस्य माता काष्ठफलके मिटान्नानि, शीतपेयानि स्वादिष्ट व्यञ्जनानि च अस्थापयत्।
(ङ) एतस्मिन् हर्षमये वातावरणे सर्वे आनन्देन अखादन्, अनृत्यन् अगायन् च।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) गतसप्ताहे पञ्दशतारिकायां सौम्यस्य जन्मदिवसः आसीत्।
(ख) ''पुत्र! चिरञ्जीव! प्रसन्नः भव।''
(ग) तौ पुत्राय जन्मदिवसोपहारम् अयच्छताम्।
(घ) मातः, पिताः! अहम् अनुगृहीतः अस्मि।
(ङ) सर्वे जनाः प्रमुदिताः आसन्।
(च) वातावरणम् आह्लादपूर्णम् आसीत्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) आज सौम्य का जन्मदिन है।
(ख) माता-पिता ने उसे उपहार दिया।
(ग) शाम को सौम्य के घर मित्र आए।
(घ) इस अवसर पर मैंने मित्र के साथ गीत गाया।
(ङ) हम सभी वहाँ आनंद से नाचे।

5. निम्नलिखितानि पदानि संशोधयत।

उत्तरम्–

शीतानी	=	शीतानि	उललासः	=	उल्लासः	तारीखायाम्	=	तारिकायाम्
आनिय	=	आनीय	विकृत्य	=	विक्रीय	प्रशन्नौं	=	प्रसन्नौ
परीतः	=	परितः	अनुग्रहितः	=	अनुगृहीतः	वरधापणम्	=	वर्धापनम्

6. रेखाङ्कितपदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– (क) सम्बन्धभावः, अधिकरणकारम्
(ख) करण कारकम्, अधिकरणकारम्
(ग) सम्प्रदान कारकम्, सम्बन्धभावः

(घ) अपादानकारम्, कर्मकारकम्
(ङ) कर्ताकारकम्, कर्मकारकम्

7. रेखाङ्कितानां क्रियापदानां धातून् लकारान् च लिखत।

उत्तरम्– (क) भू लङ् लकारः (ख) भू लट् लकारः
(ग) तिष्ठ् लट् लकारः (घ) स्पृश् लङ् लकारः
(ङ) नृत्, गा लृट् लकारः

8. वर्णविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) तारिकायाम् = त् + आ + र् + इ + क् + आ + य् + आ + म्
(ख) चिरञ्जीव = च् + इ + र् + अ + ञ् + ज् + ई + व् + अ
(ग) कृतज्ञता = क् + ऋ + त् + अ + ज् + ञ् + अ + त् + आ

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 3 भारतीया संस्कृतिः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) भारतीया संस्कृतिः स्वकीयैः अद्भुतैः गुणैः विश्वे लब्धप्रतिष्ठा वर्तते।
(ख) अधुना अस्माकं देशे हिन्दवः मुस्लिमाः, सिक्खाः, पारसीकाः, जैनाः, बौद्धाः क्राइस्टाः च निवसन्ति।
(ग) हिन्दवः श्रुतिषु स्मृतिषु च विश्वसन्ति मन्दिरेषु च ईशस्तुतिं कुर्वन्ति।
(घ) जैनाः जैनमन्दिरेषु चतुर्विंशतिः तीर्थंकरान् स्तुवन्ति।
(ङ) भारतीयसंस्कृतौ विविध धर्माणां सम्मतयः, महापुरुषणां जीवनपद्धतयः, अनेकेषां ग्रन्थानां सूक्तयः अनेकाः नीतयः च समाविष्टाः सन्ति।

2. रञ्जितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) भारतस्य प्रतिष्ठा कुत्र वर्तते?
(ख) इयं संस्कृतिः कान् आश्चर्यचकितान् करोति?
(ग) बौद्धाः कुत्र भगवन्तं बुद्धं ध्यायन्ति?
(घ) सिक्खाः गुरुद्वारेषु कान् पूजयन्ति?
(ङ) कस्यां संस्कृतौ महापुरुषाणां जीवनपद्धतयः समाविष्टाः सन्ति?

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (iii) (घ) (iii)
(ङ) (ii)

4. निर्देशमनुसृत्य रूपाणि पूरयत।

उत्तरम्–

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
मति (प्रथमा)	मतिः	मती	मतयः
रति (प्रथमा)	रतिः	रती	रतयः
श्रुति (द्वितीया)	श्रुतिम्	श्रुती	श्रुतीः

धृति (द्वितीया)	धृतिम्	धृती	धृतीः
कृति (तृतीया)	कृत्या	कृतिभ्याम्	कृतिभिः
स्तुति (तृतीया)	स्तुत्या	स्तुतिभ्याम्	स्तुतिभिः
बुद्धि (चतुर्थी)	बुद्धै/बुद्धये	बुद्धिभ्याम्	बुद्धिभ्यः
शुद्धि (चतुर्थी)	शुद्धै/शुद्धये	शुद्धिभ्याम्	शुद्धिभ्यः

5. वाक्यानि रचयत।

उत्तरम्– (क) **वैविध्यमयी** भारतीया संस्कृतिः खलु वैविध्यमयी अस्ति।
(ख) **प्रवर्तिता** इयं संस्कृतिः आर्यजनैः प्रवर्तिता।
(ग) **पूजापद्धतयः** भारतदेशे विभिन्नः पूजापद्धतयः सन्ति।
(घ) **ध्यायन्ति बौद्धः** मठेषु भगवन्तं बुद्धं ध्यायन्ति।
(ङ) **समाविष्टाः** भारतीय संस्कृतौ अनेकाः सूक्तयः नीतयश्च समाविष्टाः सन्ति।

6. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– (क) यथा + उक्तम् = यथोक्तम् (ख) धर्म + अवलम्बिभिः = धर्मावलम्बिभिः
(ग) सर्वैः + एव = सर्वैव्व (घ) काल + अन्तरे = कालान्तरे
(ङ) यथा + उद्यानम् = यथोद्यानम् (च) च + अपि = चापि

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) भारतीय संस्कृतिः महान् अस्ति।
(ख) भारतवर्ष प्राचीनं नाम आर्यावर्त आसीत्।
(ग) भारतवर्षे सर्वधर्माणां जनाः सहैव वसन्ति।
(घ) अत्र अनेकाः भाषाः उच्चार्यन्ते।
(ङ) अत्र अनेके महापुरुषाः जन्म अलभन्त।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 4 उपकारकः सूर्यः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) सूर्यः दिनानाम्, रात्रीणाम्, ऋतूणां वर्षाणां च कारण मिति?
(ख) दिनकरः, दिवाकरः, भास्करः, मार्तण्ड इति सूर्यस्य पर्यायवाची शब्दाः।
(ग) सूर्यस्योदये दिनं भवति तस्यास्ते च रात्रिर्जायते।
(घ) उत्तरदक्षिणयोः ध्रुवप्रदेशयोः सूर्यस्य दर्शनदुर्लभत्वात् प्रायः सम्पूर्णं वर्षं हिमं तिष्ठति अतएव स्वल्पाः पादपाः औषधयः च जायन्ते, फलानाम्न्नां तु अभाव एव तिष्ठति।
(ङ) ग्रीष्मकालस्यातपेन यदा समुद्राणाम्, नदीनां सरसो च पयांसि वाष्पितो भूय आकाशे मेघरूपे जायन्ते तदा एतैः मेधैरेव वर्षा भवन्ति।
(च) ऋतूणां परिवर्तनेनैव जगतः स्थितिः भवति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) अस्योदये तमः नश्यति।

(ख) अस्य प्रकाशे एव वयं वस्तूनि द्रष्टुं शक्नुमः।
(ग) अस्याभावे तु सर्वत्र शैत्यमेव भवेत्।
(घ) एभिः मेघैरेव वर्षा भवन्ति।
(ङ) यदा सूर्यः दक्षिणायनो भवति तदा अस्य प्रकाशः मन्दो जायते।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (i)

4. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		**लिङ्गम्**	**वचनम्**
(क)	रात्रीणाम्	=	स्त्रीलिङ्गम्	बहुवचनम्
(ख)	शीतात्	=	नुपंसकलिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	प्रकाशे	=	पुल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(घ)	वस्तूनि	=	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्
(ङ)	प्रदेशयोः	=	पुल्लिङ्गम्	द्विवचनम्
(च)	मैघैः	=	पुल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
(छ)	पयांसि	=	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्

5. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– (क) सम्बन्धभावः (ख) अधिकरणकारकम्
(ग) सम्बन्धभावः (घ) अधिकरणकारकम्
(ङ) कर्ताकारकम्

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

(क)	रात्रिर्जायते	=	रात्रिः	+	जायते		
(ख)	एकमेवोत्तरम्	=	एकम्	+	एव	+	उत्तरम्
(ग)	वयमेनम्	=	वयम्	+	एनम्		
(घ)	मेघैरेव	=	मेघैः	+	एव		
(ङ)	दिनाभावे	=	दिन	+	अभावे		
(च)	वसन्तर्तुम्	=	वसन्त	+	ऋतुम्		

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) श्याममेघैः सर्वतः अन्धकारः अभवत्।
(ख) ध्रुवः आकाशे सूर्य इव देदीप्यमान् अस्ति।
(ग) अद्य तु अत्यधिकं शैत्यं प्रतीयते।
(घ) सूर्याभावे तत्र स्वल्पाः एव पादपाः जायन्ते।
(ङ) एषः तुलस्याः पादपः अस्ति।
(च) उपवनेऽस्मिन् मन्दः सुगन्धितश्च वायु प्रवहति।

8. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) दिन, रात आदि का कारण सूर्य ही है।
(ख) प्रातःकालीन सूर्य की किरणें स्वास्थ्य के लिए बहुत लाभप्रद होती हैं।
(ग) इसके प्रकाश में सभी कार्य ठीक प्रकार से होते हैं।
(घ) सूर्य के अभाव में तो सब जगह ठंडक ही होती है।

(ङ) सूर्य के उदय होने पर ही दिन होता है और उसके अस्त होने पर रात होती है।
(च) ये बादल ही वर्षा लाते हैं।

9. क्रियापदानां धातुम्, पुरुषं लकारं च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्		**धातुः**	**पुरुषः**	**लकारः**
(क)	नाशयति	=	नश्य्	प्रथमः	लट्
(ख)	अशक्नोत्	=	शक्	प्रथमः	लङ्
(ग)	भवेत्	=	भू	प्रथमः	विधिलिङ्
(घ)	गमिष्यन्ति	=	गम्	प्रथमः	लट्
(ङ)	कथयतु	=	कथ्	प्रथमः	लोट्

10. बहुवचने परिवर्तयत।

उत्तरम्–

नाशयति	=	नाशयन्ति	ऋतोः	=	ऋतूणाम्
वस्तु	=	वस्तूनि	अजायथाः	=	अजायध्वम्
दीपेन	=	दीपैः	औषधिणा	=	औषधीभिः
ददाति	=	ददति	दद्याः	=	दद्यात
जनिष्ये	=	जनिष्यामहे	लभै	=	लभामहै

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 5 कुम्भकारस्य चातुर्यम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) भोजः अतीव निपुणः विद्वान् प्रजापालकश्चासीत।
(ख) राजसभां प्राप्य सा प्रथमतः राजानं नमति पुनश्च वदतियत् देव! मृत्तिकायाः खनने मम पतिः रत्नपूरितंकलशम् अपश्यत्। सः तस्य रक्षणाय तत्रैव अस्ति। एतन्निवेदनपाय एव अहमागता।
(ग) कुम्भकारः मृत्तिकायाः खनने निधानकलशं पश्यति।
(घ) "एतानि रत्नानि नक्षत्राणि खलु" कुम्भकारः राजानं प्रति वदति।
(ङ) कुम्भकारस्य वार्तां श्रुत्वा राजा निधानकलशं तस्मै एव ददाति।

2. कोष्ठकेषु दत्तयोः विकल्पयोः उचितं विकल्पं चित्वा वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) मम भर्ता क्षेत्रे मृत्तिकाम् खनति।
(ख) कुम्भकारस्य पत्नी बहु प्रसन्ना अभवत्।
(ग) कोलाहलं श्रुत्वा चौराः पलायिताः।
(घ) कुम्भकारः क्षेत्रे धनं रक्षति।
(ङ) रत्नानां प्रभया के चकिताः न भवन्ति?

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (iii) (ग) (i)

4. निम्नलिखितानां शब्दानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	शब्दः		**विभक्तिः**	**वचनम्**	**लिङ्गम्**
(क)	नगर्याम्	=	सप्तमी	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(ख)	पत्नी	=	प्रथमा	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(ग)	ताम्	=	द्वितीया	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(घ)	प्रभया	=	तृतीया	एकवचनम्	स्त्रीलिङ्गम्
(ङ)	रत्नानि	=	प्रथमा	एकवचनम्	नुपंसकलिङ्गम्

5. रञ्जितानि पदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) कुम्भकारस्य पत्नी कुत्र गच्छति?
(ख) कः राजसभायां प्रविशति?
(ग) सेवकः किम् आनयति?
(घ) राजा तया सह कं प्रेषयति?
(ङ) भोजः निधानकलशं कस्मै यच्छति?

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) एक बार किसी कुम्हार की पत्नी राजभवन जाकर द्वारपाल से बोली।
(ख) कुम्हार सभा में जाता है और राजा से निवेदन करता है।
(ग) उसकी बात सुनकर राजा कलश लाने के लिए सेवक को उसके साथ भेजता है।
(घ) राजा कलश में रत्नों को देखता है।
(ङ) उसकी वह बात सुनकर राजा ने वह पात्र कुम्हार को ही दे दिया।

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) कुम्भकारः एकः सत्यवादी जनः आसीत्।
(ख) राजा भोजः सेवकम् आदिशत्।
(ग) सेवकः कलशं नीत्वा राज्ञः समक्षम् उपस्थित।
(घ) कलशः रत्नैः पूरितः आसीत्।
(ङ) राजा भोजः एकः दयालु राजा आसीत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 6 वीरः अभिमन्युः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) कौरवैः द्रोणाचार्यस्य सहयोगेन स्व विजयाय चक्रव्यूहं रचितम्।
(ख) पाण्डवानां चिन्तायाः कारणम् इदम् आसीत् यत् अर्जुनं विहाय तेषु अन्यः कोऽपि चक्रव्यूहभेदनं न जानाति स्म।
(ग) अभिमन्युः मातृगर्भे एवं चक्रव्यूहभेदनं ज्ञातवान्।
(घ) भीमः अभिमन्योः वार्तां श्रुत्वा वदति यत् नात्र काऽपि चिन्ता, सप्तद्वारभेदननान्तरम् अहं स्व गदया चक्रव्यूहं छिन्नं भिन्नं करिष्यामि।

(ङ) यदा अभिमन्युना सप्तमं द्वारं भित्तं चक्रव्यूहं च छिन्नं भिन्नं कृतं तदा कौरवाः भयभीताः जाताः।

(च) कौरवाः धर्मयुद्धं विहाय निःशस्त्रं बालम् अभिमन्युं मिलित्वा युद्धे अघ्नन् इति अनीतिम् अकुर्वन्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) कौरवाः स्व चातुर्येण अर्जुनं युद्धात् दूरं नीतवन्तः।

(ख) व्यूहं भेदने असमर्थाः पाण्डवाः चिन्ताग्रस्ताः अभवन्।

(ग) एकदा यदा श्रीपितृचरणः मम मातरं चक्रव्यूहविद्यां ज्ञापयति स्म।

(घ) सप्तद्वारभेदनानन्तरम् अहं स्व गदया चक्रव्यूहं छिन्नं भिन्नं करिष्यामि।

(ङ) धर्मक्षेत्रे वयमपि धर्मगामिनः भवेम।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (iii)

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) आसन् (ख) आगच्छत्

(ग) दृष्ट्वा, चिन्ताहर्तुम्, अपृच्छत् (घ) भेत्तुं, जानाति, स्म

(ङ) दृष्ट्वा, प्रशंसितवन्तः

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		**विभक्तिः**	**लिङ्गम्**	**वचनम्**
(क)	कौरवाः	=	प्रथमा	पुल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
(ख)	सहयोगेन	=	तृतीया	पुल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	चिन्तायाः	=	पञ्चमी, षष्ठी	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(घ)	विद्याम्	=	द्वितीया	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(ङ)	सेनापतयः	=	प्रथमा	पुल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(च)	युद्धम्	=	प्रथमा, द्वितीया	नपुंसकलिङ्गम्	बहुवचनम्

6. मूलधातवः लिखत।

उत्तरम्– आसन् = अस् अभवन् = भू

आगच्छन् = आगम् अभाषन्त = भाष्

अत्यजन् = त्यज् अजयन् = जि

7. निम्नलिखितं मेलयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iv) (ग) (i) (घ) (v)

(ङ) (iii) (च) (ii)

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) महाभारतस्य युद्धसमये अभिमन्युः षोडशवर्षीयः आसीत्।

(ख) चक्रव्यूहरचनायाः विषये ज्ञात्वा पाण्डवाः चिन्ताग्रस्ताः अभवन्।

(ग) परमत्र एकः चिन्तायाः विषयः अस्ति।

(घ) महाराज! आज्ञाम् आशीर्वादं च ददातु।

(ङ) अभिमन्योः युद्धकौशलं दृष्ट्वा शत्रवःअपि आश्चर्यचकिताः अभवन्।

(च) अभिमन्यु वीरगतिं प्राप्नोत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 7

सुवचनानि

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) सत्सङ्गतिः जनानां धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानम् उन्नयति, पापं दूरी करोति, चेतः प्रसादयति, कीर्तिं च दिक्षु प्रसारयति।

(ख) सज्जनः शान्तिम् आप्नुयात्।

(ग) पयोदानां स्थितिः उच्चैः भवति।

(घ) नीचैः विघ्न भयेन किमपि कार्यं न प्रारभ्यते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) दानात् गौरवं प्राप्यते न तु वित्तस्य सञ्चयात्।

(ख) मुनिवराः कन्दैःफलैः कालं क्षपयन्ति।

(ग) सत्सङ्गतिः कीर्तिं दिक्षु तनोति।

(घ) पुरुषस्य परं निधानं सन्तोष एव भवति।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ग) (ख) (ग्ग) (ग) (ग्ग)

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत।

उत्तरम्– (क) विद्याम्। (ख) गौरवम्। (ग) शान्तः।

(घ) शुष्कतृणौः। (ङ) उत्तमजनाः।

5. निम्नलिखितानाम् अव्ययानां स्ववाक्येषु प्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) कुतः = त्वं कुतः आयासि?

(ख) तु = अहं तु चलचित्रं द्रष्टुं गच्छामि।

(ग) उच्चैः = सिंहः उच्चैः गर्जति।

(घ) अधः = वृक्षस्य अधः पथिकः शेते।

(ङ) पुनः = इदं कार्यं पुनः कुरू।

(च) खलु = खलु सज्जनाः प्रारभ्य कार्यं मध्ये न विरमन्ति।

6. निम्नलिखितानि वाक्यानि लृट्लकारे परिवर्तयत।

उत्तरम्– (क) विद्यार्थी सुखं त्यक्ष्यति।

(ख) पयोधीनाम् अधः स्थितिः भविष्यति।

(ग) तौ बुद्धिमन्तौ भविष्यतः।

(घ) ते शतवर्षाणि जीविष्यन्ति।

(ङ) वयं देवालयं गमिष्यामः।

7. निम्नलिखितयोः श्लोकयोः हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– अनुवाद

(क) निम्न लोग बाधाओं के डर से किसी कार्य को प्रारंभ ही नहीं करते हैं, मध्यम लोग कार्य प्रारंभ करके विघ्नों के भय से बीच में ही छोड़ देते हैं। किंतु उत्तम लोग किसी कार्य को प्रारंभ करने के बाद बार-बार विघ्नों के द्वार प्रताड़ित होने पर भी बीच में नहीं छोड़ते हैं, अर्थात् उसे पूरा करके ही हटते हैं।

(ख) साँप हवा हो पीते है और वे दुर्बल नहीं होते हैं, सूखी घास के खाने से हाथी बलवान होते हैं। कंद फलों को खाकर मुनिगण समय बिताते हैं, इसलिए व्यक्ति का संतोष ही सबसे बड़ा खजाना है।

8. संस्कृते अनुवांद कुरुत।

उत्तरम्– (क) विद्याप्राप्त्यै निरन्तरं प्रयत्नं कर्तव्यम्।

(ख) विद्यापरं नास्ति अपरं धनम्।

(ग) दुर्जनात् सदा दूरं स्थातव्यम्।

(घ) सज्जनानां सङ्ग कल्याणकारी भवति।

(ङ) वने सिंहाः गजाश्च निवसन्ति।

(च) मुनयः अति सन्तोषी स्वभावस्यः भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 8 विद्यार्थीजीवनम्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) कस्यापि जनस्य जीवनयात्रायाः निर्वाहनिर्धारणं विद्यार्थीजीवने चयितेन वृत्तेन भवति।

(ख) विद्याध्ययनकाले सर्वाणि सुखानि विहाय विद्याध्ययनमेव छात्रस्य कर्तव्यं स्यात्।

(ग) विद्यार्थिनः जीवनस्य मुख्यः उद्देश्यः आत्मविश्वासः अस्ति।

(घ) काकवत् चेष्टा, बकवत् ध्यानम्, श्वानवत् निद्रा, अल्पाहारी, गृहत्यागी इत्येतानि पञ्च लक्षणानि सन्ति विद्यार्थिनः।

(ङ) ब्रह्मचर्यपालनम् इति श्रेयस्करं विद्यार्थिनां कृते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) छात्रजीवनं मानवजीवनस्य स्वर्ण कालम् अस्ति।

(ख) विद्याध्ययनं विद्यार्थीजीवनस्य प्रथमं कर्तव्यम् अस्ति।

(ग) समयस्य दुरुपयोगः कदापि न करणीयः।

(घ) विद्यार्थी सदैव काकवत् चेष्टां कुर्यात्।

(ङ) विद्यार्थिना स्वल्पहारः एव करणीयः।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) यतः + च (ख) तेन + एव (ग) तथा + एव

(घ) दुर् + उपयोगः (ङ) परम् + उन्नतिम्

5. विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत।

उत्तरम्–

निर्माणम्	=	विध्वंसम्	उन्नतिम्	=	अवनतिम्
प्रथमम्	=	अन्तिमम्	सुखानि	=	दुःखानि
सदुपयोगः	=	दुरुपयोग	ज्ञानम्	=	अज्ञानम्

गुरुः	=	शिष्यः	अल्पम्	=	अधिकम्
मुख्यः	=	गौणः	मानम्	=	अपमानम्

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) यादृशं कर्म तादृशं फलम् इति।
(ख) सदैव विद्याध्ययने काकवत् चेष्टा करणीया।
(ग) गुरूणां सेवा उन्नयति शिष्यान्।
(घ) विद्याध्ययने कदापि आलस्यं न करणीयम्।
(ङ) कदापि मृषा मा वदत।

7. बहुवचने परिवर्तयत।

उत्तरम्–

अस्मिन्	=	एषु	काले	=	कालेषु
जीवनस्य	=	जीवनानाम्	नियमम्	=	नियमान्
गुरुणा	=	गुरुभिः	सुखम्	=	सुखानि
छात्रात्	=	छात्रेभ्यः	याचकाय	=	याचकेभ्यः
तस्मात्	=	तेभ्यः	हे रमा!	=	हे रमाः!

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) विद्यार्थीजीवने एव अस्माकं जीवनस्य दिशा निर्धारिता भूयते।
(ख) अध्ययनकालः तपस्याकालः मन्यते।
(ग) समयस्य दुरुपयोगः कदापि न करणीयः।
(घ) विद्यार्थी बकवत् ध्यानावस्थितः भवेत्।
(ङ) स्व कर्तव्यं पालयन् विद्यार्थी परमोन्नतिं प्राप्नोति।
(च) अतः विद्यार्थीकालः स्वर्णकालः मन्यते।

9. क्रियापदानि रेखाङ्कितानि कुरुत लिखत च।

उत्तरम्– (क) पठित्वा, प्राप्नुत। (ख) मत्वा, कुरुत।
(ग) करणीयः। (घ) पालयन्, प्राप्नोति।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 9 व्यायामः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) अस्मिन् संसारे अनेकानि सुखानि सन्ति। तद्यथा पुत्र-सुखम्, पत्नी-सुखम्, धन-सुखम् शरीर-सुखं च।
(ख) बालकाः सरलं व्यायामं कुर्वन्ति।
(ग) व्यायामेन शरीरं नीरोगं भवति। अनेन शरीरे रक्तस्य सञ्चारः सम्यग् भवति। रक्तस्य निर्माणं व्यायामेन भवति। व्यायामेनाङ्गा स्वस्थानि भवन्ति, बुद्धिर्निर्मला भवति, चेतः प्रसादमधिगच्छति। अनेन अस्माकं जठराग्निः प्रदीप्ता भवति।
(घ) स्वास्थ्यं विना किमपि न भवितुमर्हति।
(ङ) क्रीडनेन व्यायामो भवति अनुशासनस्य च भावना भवति।

2. **रिक्तस्थानानि पूरयत।**

उत्तरम्– (क) अस्मिन् संसारे अनेकानि सुखानि सन्ति।

(ख) शरीरसुखम् एतेषु सर्वेषु श्रेष्ठम् अस्ति।

(ग) स्वास्थ्यं विना सर्वाणि सुखानि निरर्थकानि सन्ति।

(घ) जनाः तस्य आदरं न कुर्वन्ति।

(ङ) स्वास्थ्यलाभाय जनाः व्यायामं कुर्वन्ति।

(च) युवानः धावनं कुर्वन्ति।

(छ) क्रीडनेन तेषां अनुशासनस्य भावना वर्धते।

3. **सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।**

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. **हिन्द्यामनुवादं कुरुत।**

उत्तरम्– (क) स्वास्थ्य लाभ के लिए लोग व्यायाम करते हैं।

(ख) स्वास्थ्य के बिना सभी सुख निरर्थक है।

(ग) स्वस्थ व्यक्ति अपना हित साधता है।

(घ) यही उनका श्रेष्ठ व्यायाम है।

(ङ) रक्त का निर्माण व्यायाम से होता है।

(च) व्यायाम से शरीर नीरोग होता है।

5. **संस्कृते अनुवादं कुरुत।**

उत्तरम्– (क) व्यायामस्य अनेके लाभाः सन्ति।

(ख) व्यायामेन शरीरं नीरोगं भवति।

(ग) व्यायामेन रक्तस्य निर्माणं भवति।

(घ) व्यायामेन प्रत्येकम् अङ्गं स्वस्थं भवति।

(ङ) अयं तेषां जनानां श्रेष्ठः व्यायामः अस्ति।

(च) मल्लः एकः कठिनः व्यायामः अस्ति।

6. **पदपरिचयं ददत।**

उत्तरम्–

(क)	अधिगच्छति	= अधि उपसर्ग, गम् धातुः, वर्तमान कालः (लट् लकार), प्रथम पुरुषः, एकवचनम्
(ख)	अङ्गानि	= अङ्ग मूलशब्दः, प्रथम विभक्तिः, बहुवचनम्, संज्ञा
(ग)	कुर्वन्ति	= कृ धातुः, वर्तमान कालः (लट् लकारः), प्रथम पुरुषः, बहुवचनम्
(घ)	चेतः	= चेतस् मूलशब्दः प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम्, संज्ञा
(ङ)	युवानः	= युवन् मूलशब्दः, प्रथमा विभक्तिः, बहुवचनम्, संज्ञा
(च)	वर्धते	= वर्ध् धातुः, वर्तमान कालः (लट् लकारः), प्रथम पुरुषः, एकवचनम्

7. **सम्यक् वाक्यस्य समक्षे (✓) इत्यस्य चिह्नं नियोजयत।**

उत्तरम्– (क) (✓) (ख) (✓) (ग) (✓) (घ) (✗) (ङ) (✗) (च) (✓)

8. **सन्धिविच्छेदं कुरुत।**

उत्तरम्–

प्रसादमधिगच्छति	=	प्रसादम्	+	अधिगच्छति।
व्यायामस्याऽनेकाः	=	व्यायामस्य	+	अनेकाः
व्यायामेनाङ्गानि	=	व्यायामेन	+	अङ्गानि
मल्लादिकम्	=	मल्ल	+	आदिकम्

9. विग्रहं कुरुत समासस्य च नामानि लिखत।

उत्तरम्– (क) पुत्रसुखम् = पुत्रस्य सुखम्, षष्ठी तत्पुरुष समासः
(ख) अस्वस्थः = न स्वस्थः, नञ् तत्पुरुष समासः
(ग) स्वास्थ्यलाभः = स्वास्थ्याय लाभः, चतुर्थी तत्पुरुष समासः
(घ) जठराग्निः = जठरे अग्निः, सप्तमी तत्पुरुष समासः

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 10 महर्षिः दयानन्दः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) महर्षेः दयानन्दस्य जन्म भाद्रपदमासे नवम्यां तिथौ गुरुवासरे मूलक्षत्रे एकाशीत्योत्तर अष्टादशतमे वैक्रमाब्दे (1881) अभवत्।
(ख) महर्षिः दयानन्दः स्व हृदि सत्यं शिवं सुन्दरं लोकशङ्करं साक्षात्कर्तुं निश्चितम् अकरोत्।
(ग) स्व कनिष्ठायाः भगिन्याः पितृव्यस्य च मृत्युं दृष्ट्वा महर्षेः दयानन्दस्य हृदि वैराग्यदीपः प्रज्वलितः।
(घ) महर्षिः दयानन्दः स्व विद्याध्ययनस्य औत्सुक्यं कल्पवृक्षमिव वेदवेदाङ्गप्रवीणं विलोचनमपि आगमलोचनं साधुस्वभावं गुरुं विरजानन्दं न्यवेदयत्।
(ङ) पतितानां स्त्रीजातीनां उद्धारं पाखण्डस्य खण्डनम् चेति गुरु विरजानन्दः दक्षिणास्वरूपं याचते श्रीमद्दयानन्दमहाभागात्।
(च) महर्षिः दयानन्दः सर्वान् जनान् अबोधयत् यत् ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यशूद्राणां कर्म स्वभावैः विभागः न तु जन्मना, चत्वार एवं आश्रमाः एक एव च ईशवरः।

2. उचितैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) महर्षेः पिता तस्मै शिवरात्रिव्रतमाचरितुम् अकथयत्।
(ख) सः एकस्मिन् दिने गृहम् अत्यजत्।
(ग) क्रमेण विरजानन्दस्य समीपमगच्छत्।
(घ) अनुगृह्णातु भवान् मम इमां गुरुदक्षिणाम्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– (क) शिवालयः = शिव + आलयः
(ख) पितृव्योऽपि = पितृव्यः + अपि
(ग) व्रतमाचरितुम् = व्रतम् + आचरितुम्
(घ) स्यादिति = स्यात् + इति

5. समानार्थकपदानि मेलयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iv) (ग) (i) (घ) (iii)

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) आठवे वर्ष में इन महाभाग का उपनयन संस्कार हुआ।

(ख) पिता की आज्ञा से मूलशंकर ने शिवरात्रि का व्रत रखा।

(ग) अपनी बहन की मृत्यु से उनके मन में वैराग्य हो गया।

(घ) आजकल हमारा देश अज्ञानरूपी अंधकार में है।

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) गुर्जरभूमिः अनेकान् वीरमहापुरुषान् अजायत।

(ख) पुरा भगवान् श्रीकृष्णः अत्र निवासम् अकरोत्।

(ग) मूलशङ्कर शिवरात्रिव्रतमाचरितवान्।

(घ) वयम् अज्ञानान्धकारं हर्तुं प्रयत्नशीलाः तिष्ठेम।

8. निम्नलिखितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–	**पदम्**		**मूलशब्दः**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
(क)	नाम्नः	=	नामन्	षष्ठी	एकवचनम्
(ख)	मूलशङ्कराय	=	मूलशङ्कर	चतुर्थी	एकवचनम्
(ग)	मृत्योः	=	मृत्यु	पञ्चमी, षष्ठी	एकवचनम्
(घ)	नार्यः	=	नारी	प्रथमा	बहुवचनम्

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 11 डॉ० राजेन्द्र प्रसादः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) डॉ० राजेन्द्रप्रसादस्य जन्म 1884 तमे वर्षे दिसम्बर मासस्य तृतीय दिनाङ्के अभवत्।

(ख) इण्ट्रेन्स परीक्षायां राजेन्द्र प्रसादः प्रथमं स्थानं प्राप्तवान्।

(ग) राजेन्द्र महोदयः निष्ठावान्, उत्साही, परिश्रमी, स्वतन्त्रतासङ्ग्राम सेनानी च आसीत्।

(घ) डॉ० राजेन्द्र प्रसादः भारतीय संस्कृतेः प्रशंसकः आसीत्।

(ङ) डॉ० राजेन्द्रमहोदयस्य जीवनमन्त्रौ सत्यं सरलता च आस्ताम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) डॉ० राजेन्द्रप्रसादस्य जन्म 1884 तमे वर्षे दिसम्बर मासस्य तृतीयदिनाङ्के बिहारस्य सारणमण्डले 'जीरादेई' ग्रामेऽभवत्।

(ख) सर्वे तस्य योग्यता विद्वत्तया च मुग्धाः आसन्।

(ग) सः एम० ए०, एल०एल० बी० परीक्षयोरपि सर्वप्रथमं स्थानं प्राप्तवान्।

(घ) महापुरुषाणां जन्म आत्मसुखाय न भवति।

(ङ) राजेन्द्रप्रसादः स्वभावेन सरलः मधुरभाषी च आसीत्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (iii)

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) देशरत्न डॉ० राजेंद्र प्रसाद आरंभ से ही बहुत मेधावी थे।

(ख) डॉ० राजेन्द्र जी के कार्यकाल में देश की उत्तम प्रगति थी।

(ग) पढ़ाई समाप्त करके वह शुरू में कोलकाता में उसके बाद पटना शहर मेंउच्च न्यायालय में वकील बने।

(घ) वकीलों में डॉ० राजेंद्र जी की प्रतिष्ठा उत्तम थी।

(ङ) महापुरुषों का जीवन आत्मासुख के लिए नहीं होता है।

(च) इनका जीवन सभी के लिए अनुकरणीय है।

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) डॉ० राजेन्द्रप्रसादः एकः प्रमुखः स्वतन्त्रता सेनानी आसीत्।

(ख) गान्धि महोदयेन सह राजेन्द्रप्रसादः कारावासमपि अगच्छत्।

(ग) महापुरुषाणां जीवनं सरलं विचाराश्च उच्चः भवन्ति।

(घ) अध्ययनं समाप्य सः अधिवक्तुः कार्यम् अकरोत्।

(ङ) राजेन्द्रप्रसादः स्वभावेन सरलः मृदुभाषी च आसीत्।

(च) सः भारतीयसंस्कृतेः प्रशंसकः आसीत्।

6. सन्धिंविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

अध्यापकोऽपि	=	अध्यापकः + अपि	सत्याग्रहम्	=	सत्य + आग्रहम्
अस्माभिरेव	=	अस्माभिः + एव	किञ्चित्	=	किम् + चित्
स्वागतम्	=	सु + आगतम्	अत्यधिकम्	=	अति + अधिकम्
स्थानमलभत्	=	स्थानम् + अलभत्	परीक्षयोरपि	=	परीक्षयोः + अपि

7. निम्नलिखितयोः शब्दयोः रूपाणि लिखत।

उत्तरम्–

रामः (राम)

शब्दः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्यामः	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्बोधनम्	हे राम!	हे रामौ!!	हे रामाः!!!

धेनु (गाय)

शब्दः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
पंचमी	धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः

षष्ठी	धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधन	हे धेनो!	हे धेनू!	हे धेनवः!

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 12 महाराज्ञी लक्ष्मीबाई

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) महाराज्ञी लक्ष्मीबाई नारीणाम् 'अबला' इति पर्यायं मृषा अकरोत्।

(ख) अस्याः वीराङ्गनायाः जन्म 1835 तमे वर्षे एकस्मिन् ब्राह्मणकुले महाराष्ट्रे राज्ये कृष्णानद्याःतटे च अभवत्?

(ग) अस्याः जननी साध्वी ईशभक्ता च नारी आसीत्।

(घ) एषा बाल्यकाले पेशवापुत्रेण सह शस्त्रशास्त्रविद्याम् अलभत।

(ङ) अस्या वीराङ्गनायाः विवाहः झांसीजनपदस्य नरेशेन गङ्गाधर रावेन सह जीवनस्य चतुर्दर्शे वर्षे अभवत्।

(च) युद्धक्षेत्रे सा अनेकान् शत्रून् यमलोके प्रापयन् सर्वथा आहतो भूय वीरगतिं प्राप्नोत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) अस्याः जनकस्य नाम मोरोपन्तः आसीत्।

(ख) जीवनस्य चतुर्थे वर्षे एव सा एतां बालिकां परित्यक्त्वा परलोकमगच्छत्।

(ग) शैशवे तस्याः नाम 'मनुबाई' इति आसीत्।

(घ) गङ्गाधरः दामोदर नामकं एकं शिशु दत्तकपुत्ररूपेण स्वीचकार।

(ङ) लक्ष्मीः स्वातन्त्र्यस्य युद्धस्य नायिका अभवत्।

(च) कश्चित् साधुः एतस्याः वीराङ्गनायाः अन्त्येष्टिक्रियामाचरत्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (i)

4. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

(क)	षष्ठी, प्रथमा	स्त्रीलिङ्गम्, नपुसंकलिङ्गम्	एकवचनम्
(ख)	सप्तमी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(ग)	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
(घ)	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
(ङ)	प्रथमा,	तृतीया पुंल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(च)	प्रथमा	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्

5. विपरीतार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

महाराज्ञी = महाराजा	स्वर्गम् = नरकम्	स्वस्थः = अस्वस्थः
जननी = जनकः	स्वतन्त्रः = परतन्त्रः	शान्तिः = अशान्तिः

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) महाराज्ञी लक्ष्मीबाई प्रथमस्वतन्त्रतासङ्ग्रामस्य प्रसिद्धा नायिका आसीत्।

(ख) लक्ष्मीबाई महोदयायाः माता एका साध्वी महिला आसीत्।

(ग) लक्ष्मीबाई महोदयायाः विवाहः झांसी जनपदस्य राज्ञा गङ्गाधर रावेन सह अभवत्।

(घ) राज्यस्य कोऽपि उत्तराधिकारिणः न भूते सति अवसरं प्राप्य आङ्गलाः तं स्वाधिकारेकर्तुम् ऐच्छन्।

(ङ) धन्याऽस्ति सा वीराङ्गना महाराज्ञी लक्ष्मीबाई।

7. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्–

(क)	परलोकम् + अगच्छत्	=	परलोकमगच्छत्
(ख)	सन्तप्ता + अपि	=	सन्तप्ताऽपि
(ग)	अति + इव	=	अतीव
(घ)	अबला + इति	=	अबलेति
(ङ)	अन्ये + अपि	=	अन्येऽपि

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' इत्युक्तिः लोके प्रसिद्धा अस्ति।

(ख) महाराज्ञी लक्ष्मीबाई महोदयायाः जननी साध्वी नारी आसीत्।

(ग) दानपुण्यादीभिः एव जनः स्वर्गं याति।

(घ) पतिपुत्रयोः मृत्युना राज्ञी लक्ष्मीबाई अति खिन्ना आसीत्।

(ङ) धन्या एषा वीराङ्गना या स्व मातृभूमेः जीवनपर्यन्तं युद्धम् अकरोत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 13 सर्पमण्डूकयोः कथा

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) दुर्मुखस्य सर्पस्य अति जीर्णा अवस्था जाता आसीत्।

(ख) मण्डूकः सर्पम् अपृच्छत् यत् किं त्वम् अद्य आहारं नान्विष्यसि इति।

(ग) स्व पुत्रं मृतम् अवलोक्य मूर्च्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां लुलोट।

(घ) जयदेव कौण्डिन्यं बोधयति यत् कथमेवं प्रलपसि, विलपसि। यथा सागरे द्वे काष्ठे समेत्य एकीभूयतः तथैव पञ्च तत्वैः निर्मिते देहे पुनः पञ्चतत्वे विलीन भूते सति कथं शोकः! अतः आत्मानम् अनुसन्धेहि शोकं च परित्यज।

(ङ) मण्डूकराजः सर्पम् आह यत् अस्मदाज्ञया भेकान् भक्षय।

(च) दुर्जनानां सङ्ग कदापि न करणीयः इति पाठस्य सन्देशः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) आसीत् जीर्णोद्याने दुर्मुखो नाम्नः सर्पः।

(ख) गच्छ भद्र! मम मन्दभाग्यस्य प्रश्नेन किं तव?

(ग) यथा महोदधौ काष्ठं च काष्ठं समेयातां समेत्य च व्यपेयाताम् तद्वद् भूत समागमः।

(घ) अथो ब्राह्मणशापाद् मण्डूकान् वोढुं तिष्ठामि।

(ङ) ततः असो मण्डूकराजः सर्पस्य पृष्ठम् आरूढवान्।

(च) "अस्मदाज्ञया भेकान् भक्षय"। "ततो गृहीतोऽयं महाप्रसादः" इति उक्त्वा क्रमशो मण्डूकान् खादितवान्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्–

सः + अपि = सोऽपि	दुः + दैवात् = दुर्दैवात्
तत्र + आगत्य = तत्रागत्य	सरः + तीरे = सरस्तीरे
भुजङ्गः + अवदत् = भुजङ्गोऽवदत्	यः + तिष्ठति = यस्तिष्ठति

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

(क)	नान्विष्यसि	=	न	+	अन्विष्यसि
(ख)	वनेऽपि	=	वने	+	अपि
(ग)	महोदधौ	=	महा	+	उदधौ
(घ)	ततोऽसौ	=	ततः	+	असौ
(ङ)	दूरादेव	=	दूरात्	+	एव
(च)	किमिति	=	किम्	+	इति

6. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गानि, विभक्तियः वचनानि च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
(क)	जीर्णतया	=	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
(ख)	रागिणाम्	=	पुंल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(ग)	बान्धवाः	=	पुंल्लिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
(घ)	मण्डूकान्	=	पुंल्लिङ्गम्	द्वितीया	बहुवचनम्
(ङ)	रात्रिषु	=	स्त्रीलिङ्गम्	सप्तमी	बहुवचनम्

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 14 पुस्तकालयः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) शिक्षाक्षेत्रे पुस्तकालयस्य महत्त्वं विशेषरूपेण वर्तते।

(ख) पुस्तकालयाः अनेकविधाः सन्ति; तद्यथा— विद्यालयस्य पुस्तकालयः, महाविद्यालयस्य पुस्तकालयः राजकीय पुस्तकालयः, सार्वजनिक पुस्तकालय।

(ग) ज्ञानपिपासूनां कृते पुस्तकालयानाम् आवश्यकता अस्ति।

(घ) पुस्तकानि ज्ञानसहितं मनोरञ्जनमपि कुर्वन्ति।

(ङ) अत्र अनेकेषां लेखकानाम्, कवीनाम्, उपन्यासकाराणां कथाकाराणां च पुस्तकानि उपलभन्ते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) अनेकविधाः (ख) ज्ञानं, मनोरञ्जनम्

(ग) पुस्तकालये महती सुव्यवस्था अस्ति। (घ) शान्तेः, अनुशासनं

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (ii) (ग) (i)

4. पदानि संशोधयत।

उत्तरम्–

तृपतयै	=	तृप्त्यै	वीशालः	=	विशालः
अनीवरयता	=	अनिवार्यता	सम्रिदधः	=	समृद्धः
रचीतम्	=	रचितम्	अधयनाय	=	अध्ययनाय
वतावरनम्	=	वातावरणम्	नीरधारित	=	निर्धारित

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

पदम्		विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
(क) शिक्षाक्षेत्रे	=	सप्तमी	नपुसंकलिङ्गम्	एकवचनम्
(ख) कवीनाम्	=	षष्ठी	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
(ग) सुव्यवस्था	=	प्रथमा	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(घ) शान्तेः	=	पञ्चमी, षष्ठी	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्
(ङ) विद्यया	=	तृतीया	स्त्रीलिङ्गम्	एकवचनम्

6. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) स्थापितानि, भवन्ति, कथ्यते

(ख) क्रेतुं, शक्नुवन्ति, पठितुं, शक्नुवन्ति

(ग) निरुद्धयते

(घ) अत्रागच्छन्ति, भवन्ति

(ङ) वर्तते

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) पुस्तकालय में विभिन्न विषयों को अधिकृत करके पुस्तकें रखी होती हैं।

(ख) पुस्तकालय अनेक प्रकार के होते हैं।

(ग) इसमें अनेक लेखकों और कवियों की पुस्तकें होती हैं।

(घ) जहाँ पुस्तकालय नहीं हैं वहाँ लोग ज्ञानसागर से वंचित हो जाते हैं।

(ङ) आज तो शिक्षा के प्रसार के लिए गाँवों में भी पुस्तकालयों की आवश्यकता होती है।

(च) क्योंकि ये ज्ञानवर्धन और मनोरंजन के लिए बहुत उपयोगी हैं।

8. सन्धिविग्रहं कुरुत।

उत्तरम्–

सन्धिः		सन्धिविग्रहः
(क) मनोरञ्जनमपि	=	मनोरञ्जनम् + अपि
(ख) विषयानधिकृत्य	=	विषयान् + अधिकृत्य
(ग) ग्रामेष्वपि	=	ग्रामेषु + अपि
(घ) अवश्यमेव	=	अवश्यम् + एव
(ङ) तद्यथा	=	तत् + यथा

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) कथ्यते = कथ्यते यत् कालिदासः प्राक् अल्पज्ञः आसीत्।

(ख) अनेकविधाः = उपवनेऽस्मिन् अनेकविधाः वृक्षाः सन्ति।

(ग) नवीनानि = वसन्तऋतौ वृक्षेषु नवीनानि पुष्पाणि विकसन्ति।

(घ) सुव्यवस्था = अस्याम् उद्योगशालां तु महती सुव्यवस्था अस्ति।

(ङ) लघु = एनं लघु बालकम् आह्वय।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 15 गणतन्त्र दिवसः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) अस्मिन् दिने प्रातःकाले विभिन्नां विद्यालयानां छात्राः छात्राश्च राष्ट्रियध्वजं स्वीकृत्य नगर-परिक्रमां कुर्वन्ति। विविधघोषवाक्यानि घोषयन्ति। सर्वकारीयसंस्थासु, अन्यसंस्थासु, राज्यस्य विधानसभासु सार्वजनिकस्थलेषु च ध्वजारोहणस्य कार्यक्रमः भवति। अन्ते सर्वे मिष्टान्नं खादन्ति।

(ख) सर्वत्र आनन्दस्य उल्लासस्य च वातावरणं भवति।

(ग) 1946 तमे वर्षे दिसम्बर मासस्य 9 दिनाङ्के संविधानसभायाः प्रथमा गोष्ठी आयोजिता।

(घ) 1950 तमे वर्षे जनवरीमासस्य 26 दिनाङ्के संविधानं अङ्गीकृतम्।

(ङ) अस्माकं संविधानं (भारतस्य स्वरूपं) सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं पन्थनिरपेक्ष-लोकतान्त्रिक-गणराज्यस्य स्वरूपं देशस्य कृते प्रददाति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) तदा प्रभृतिः अयं दिवसः राष्ट्रिय-उत्सवरूपेण सम्पूर्णेऽपि भारते उल्लासेन आचर्यते।

(ख) सर्वत्र आनन्दस्य उल्लासस्य च वातावरणं भवति।

(ग) 1949 तमे वर्षे नवम्बरमासस्य षड् विंशति दिनाङ्के संविधानस्य निर्माणं जातम्।

(घ) अस्माकं संविधानं विश्वस्य विशालं संविधानमस्ति।

(ङ) इदानीं पर्यन्तं अशीति संशोधनानि जातानि।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (ii) (ग) (ii)

4. निम्नलिखितानां शब्दानां विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत।

उत्तरम्–

दिवसः	=	रात्रिः	पश्चात्	=	प्राक्
प्रातःकाले	=	सायंकाले	मित्रम्	=	शत्रुः
व्यवस्था	=	अव्यवस्था	अधिकाराः	=	अधिकाराः

5. निम्नलिखितानां शब्दानां वाक्यप्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– (क) किमर्थम् = त्वं देहलीं प्रति किमर्थं गच्छसि?

(ख) प्रभृतिः = अद्य प्रभृतिः अहं सर्वाणि कार्याणि समयेन करिष्यामि।

(ग) ध्वजः = अस्माकं राष्ट्रस्य ध्वजः त्रिरङ्गाः अस्ति।

(घ) अध्यक्षः = अस्याः सभायाः अध्यक्षः अस्माकं प्रधानाचार्यः आसीत्।
(ङ) गणराज्यम् = भारतदेशः गणराज्यम् अस्ति।
(च) संविधानम् = भारतदेशस्य संविधानं विशालम् अस्ति।

6. निम्नलिखितानां शब्दानां त्रिषु वचनेषु रूपाणि लिखत।

उत्तरम्–

शब्दः		**विभक्तिः**	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
दिवसः	=	द्वितीया	दिवसम्	दिवसौ	दिवसान्
शासनम्	=	प्रथम	शासनम्	शासने	शासनानि
सभा	=	तृतीया	सभया	सभाभ्याम्	सभाभिः
गीतम्	=	षष्ठी	गीतस्य	गीतयोः	गीतानाम्
स्थानम्	=	सप्तमी	स्थाने	स्थानयोः	स्थानाम्
अनुच्छेदः	=	प्रथम	अनुच्छेदः	अनुच्छेदौ	अनुच्छेदाः
सम्बोधनम्	=	द्वितीया	सम्बोधनम्	सम्बोधने	सम्बोधनानि

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) यह दिवस राट्रीय उत्सव के रूप में संपूर्ण भारत में मनाया जाता है।
(ख) सभी जगह आनंद और उल्लास का वातावरण होता है।
(ग) डॉ० राजेंद्र प्रसाद इस संविधान सभा के अध्यक्ष थे।
(घ) हमारा संविधान विश्व का विशाल संविधान है।
(ङ) अब तक अस्सी (80) संशोधन हो चुके हैं।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 16 चरकः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति शास्त्रवाक्यम्।
(ख) चिकित्साशास्त्रे 'चरकसंहिता' इति आयुर्वेदीयः ग्रन्थः श्रेष्ठतमः।
(ग) महर्षिः चरकः कथयति यत् पञ्चभूतात्मकः हि देह पञ्च च देहस्य इन्द्रियाणि इन्द्रिनिग्रहः च स्वस्थाचरणम्।
(घ) शरीरस्य त्रयः दोषाः सन्ति; तद्यथा-वातः, पित्तः, कफ इति।
(ङ) स्वास्थ्य रक्षायै शुद्धः आहारः, स्वच्छः, वायुः, निर्मलं जलम्, यथोचितं व्यायामः चित्तस्य शुद्धिः च अत्यावश्यकम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत–

उत्तरम्– (क) स्वस्थं शरीरं विना जीवनयात्रा केनापि प्रकारेण पूर्णा न भवितुमर्हति।
(ख) चिकित्साशास्त्रे चरक संहिता इति आयुर्वेदीयः ग्रन्थः न केवलं प्राचीनतमः अपितु श्रेष्ठतमः अपि अस्ति।
(ग) पञ्चभूतात्मकः हि देह पञ्च च देहस्य इन्द्रियाणि।
(घ) अजीर्णे भोजनं विषम्।
(ङ) अतः सदाचारः अनिवार्यः संयमः च स्वस्थाचरणम्।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (i) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. क्रियापदानामर्थं लिखत।

उत्तरम्– ज्ञायते = जाना जाता हैं अहीति = सकता है
दीयते = दिया जाता है अपेक्षते = अपेक्षित है (चाहिए)
उद्भवति = उत्पन्न होता है चलयति = चलाता है
कथयति = कहता है भवेत् = होना चाहिए जायन्ते = उत्पन्न होते है।

5. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) अहितकरं भोजनं सर्वथा वर्जनीयम्।
(ख) कृष्णेन सह राधा अपि आराध्यते।
(ग) त्वम्, कमलः विभुः च एतान् पादपान् जलेन सिञ्चत।
(घ) यदि त्वं सायङ्कालपर्यन्तम् एतत् कार्यं समापयिष्यसे तर्हि अहे तुभ्यं पञ्च शतं रुप्यकाणि दास्यामि।
(ङ) अद्य सः क्रीडनाय न गमिष्यति।

6. समानार्थकपदानां मेलनं कुरुत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (v) (घ) (iv) (ङ) (i)

7. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्– (क) सप्तमी, स्त्रीलिङ्गम् (ख) चतुर्थी, पुंल्लिङ्गम्
(ग) षष्ठी, नपुसंकलिङ्गम् (घ) प्रथमा, पुंल्लिङ्गम् (ङ) द्वितीया पुंल्लिङ्गम्

8. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) चरक संहिता का सबसे प्राचीन ग्रंथ है।
(ख) शरीर के तीन दोष हैं।
(ग) संयम से शरीर के दोषों की समान मात्रा होती है।
(घ) स्वास्थ्य की रक्षा के लिए दोषों की समान मात्रा होती है।
(ङ) मन और शरीर एक-दूसरे पर आश्रित हैं।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 17 विचित्रं जगत्

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) वयं जन्तुशालायां जन्तूनां विचित्रतां प्रत्यक्षम् अनुभविष्याम।
(ख) जलजीवनविषये इदं ज्ञातुं वैज्ञानिकानाम् औत्सुक्यं वर्तते यत् ते कथं जलेषु निवसन्ति कथं च स्वसन्तर्ति पालयन्ति।
(ग) अस्मिन् संसारे मानवाः, मृगाः, कीटाः, खगाः, वृक्षाः, पादपाः च सर्वे अन्योन्याश्रिताः।
(घ) पादपानाम् वृक्षाणाम् कुसुमानां वैभवं वैचित्र्यं च दृष्टिपथम् आगमिष्यति।
(ङ) भयावहाः सिंहाः, चित्रकाः, व्याघ्राः च भयम् उत्पादयन्ति।

2. उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) पृथिव्याः भागद्वयम् जलं वर्तते।

(ख) जलवासिनः जन्तवः कथं सन्ततिं पालयन्ति?
(ग) अस्मिन् जगति विविधाः प्राणिनः निवसन्ति।
(घ) यदि भवान् जन्तुशालां ...... तर्हि प्राणिनां विविधतां प्रत्यक्षम् अनुभविष्यति।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (ii) (ग) (i)

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत।

उत्तरम्– (क) रम्यम्। (ख) प्राणिनः। (ग) सौम्याः।
(घ) पृथिव्याः। (ङ) अद्भुतम्। (च) रमणीया।
(छ) सन्ततिम्।

5. निम्नलिखितानां पदानां विलोम पदं लिखत।

उत्तरम्– (क) लघुम् (ख) असौम्या
(ग) तत्र (घ) अभयम्
(ङ) अप्रत्यक्षम् (च) शीतप्रदेशेषु

6. संस्कते अनुवादं करुत।

उत्तरम्– (क) इदं जगत् अति विशालम् अस्ति।
(ख) अहं स्वजनकेन सह जन्तुशालां द्रष्टुं गमिष्यामि।
(ग) वृक्षे वानरः उपविष्टः अस्ति।
(घ) गजः शनैः चलति।
(ङ) शशकः मृगाश्च तीव्रं धावतः।
(च) सिंहः वनस्य राजा भवति।
(छ) चटकाः उड्डयन्ति।

7. पर्यायवाची पदानां लिखत।

उत्तरम्–

(क) जगत्	=	विश्वः	भुवन	संसारः
(ख) सिंह	=	हरिः	वनराज	केहरि
(ग) पक्षिणः	=	विहगः	खगः	द्विजः
(घ) वनम्	=	विपिनम्	अरण्यम्	काननम्
(ङ) जलम्	=	नीरः	तोयम्	अम्बु

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 18 समयस्य सदुपयोगः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) विद्यालयेषु ग्रीष्मावकाशे भूते सति अमनः प्रसन्नः आसीत्।
(ख) अमनस्य जननी तस्य स्वेच्छया व्यवहारेण चिन्तिता अभवत्।
(ग) पितामही पितामहं अमनस्य दिनचर्यार्थं न्यवेदयत्।
(घ) पितामहः अमनः बोधयति यत् यः प्रमादेन समयं यापयन् समयेन कार्यं न करोति अन्यच्च श्वः परश्वः पश्चात् वा करिष्यामि इति कथयन् तिष्ठति सः जीवने कदापि सफलः न भवति।

(ङ) समयस्य उपयोगः स्व रुचेः अनुसारं करणीयः। अन्यत् तादृशानि कार्याणि करणीयानि यैः मनोरञ्जनेन सह ज्ञानस्य अपि वृद्धिः भवेत्।

(च) पितामहस्य वार्तां श्रुत्वा अमनः प्रतिज्ञाम् अकरोत् यत् अद्यतनात् सः स्व कार्याणि समयेन करिष्यति, समयं व्यर्थं न यापयिष्यति जीवनं च सफलं करिष्यति।

2. उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) प्रसन्नः अमनः विद्यालयात् गृहम् आगतः।

(ख) माते अधुना मां पठनाय किमपि न कथनीयम्।

(ग) अथ प्रसन्नः अमनः स्वेच्छया सर्वं कर्तुम् आरभत।

(घ) किं बहुना इतस्ततः व्यर्थम् अटति।

(ङ) सः स्व जीवने कदापि सफलः न भवति।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i) (ग) (ii)

4. सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) एषः (ख) त्वं (ग) मया, सः (घ) अहं (ङ) वयं

5. वर्णविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–
(क) व्यवहारः = व् + य् + अ + व् + अ + ह् + आ + र् + अः
(ख) विद्यालयः = व् + इ + द् + य + आ + ल् + अ + य् + अः
(ग) दूरभाषः = द् + ऊ + र् + अ + भ् + आ + ष् + अः
(घ) चलचित्रम् = च् + अ + ल् + अ + च् + इ + त् + अ + र् + म्
(ङ) सदुपयोगः = स् + अ + द् + उ + प् + अ + य् + ओ + ग् + अः
(च) पितामहः = प् + इ + त् + आ + म् + अ + ह् + अः

6. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– (क) आज हमारे विद्यालय में गर्मियों की छुट्टियों की घोषणा हुई।

(ख) कल मेरी नानी जी गाँव से आएँगी।

(ग) माता अपने पुत्र के व्यवहार से चिंतित होती है।

(घ) क्या प्रमोद आलस्य से समय व्यतीत करता है।

(ङ) अतः वे कार्य करो जिससे मनोरंजन के साथ ज्ञान की वृद्धि भी हो।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–
(क) इच्छानुसारम् = इच्छा + अनुसारम्
(ख) ग्रीष्मावकाशः = ग्रीष्म + अवकाशः
(ग) त्वमपि = त्वम् + अपि
(घ) स्वेच्छा = स्व + इच्छा
(ङ) सदुपयोगः = सद् + उपयोगः
(च) त्वमेव = त्वम् + एवं
(छ) अधुनाऽपि = अधुना + अपि
(ज) महापुरुषः = महा + पुरुषः

8. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– (क) कथयितुं, कथयति। (ख) आलपति। (ग) अभवत्।
(घ) भविष्यनिर्माणस्य। (ङ) अकथयत्, यापनीयम्। (च) विनाशयति।

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) अहम् अधुना इच्छानुसारं चलचित्रं दृक्ष्यामि।

(ख) अमनः इच्छानुसार क्रीडति।
(ग) यदि अमनस्य जननी किमपि कथयति तर्हि अमनः रुष्टः भवति।
(घ) अमनः स्वेच्छया व्यवहारेण करोति।
(ङ) अमनः योग्यः छात्रः अस्ति।
(च) ये महान्तः पुरुषाः अभवन् ते एकम् अति क्षणं व्यर्थं न यापयन्ति स्म।
(छ) दूरभाषेण मित्रैः सह बहु आलयति।
(ज) अमनः समयं व्यर्थं यापयति।

10. क्रियापदानाम् अर्थं लिखत।

उत्तरम्–

विनाशयति	=	नष्ट करता है	तिष्ठति	=	ठहरता है, रहता है
आगतः	=	आ गया	कथयति	=	कहता है
आरभत	=	आरंभ किया	यापयति	=	बिताता है
अटति	=	घूमता है	न्यवेदयत्	=	निवेदन किया
शृणोषि	=	तुम सुनते हो	करवाणि	=	करना

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 19 कः बुद्धिमत्तमः?

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

उत्तरम्– (क) राजा कृष्णदेवरायः तेनालीरामात् अपृच्छत् यत् तेनालीराम! सर्वेषु वर्गेषु कस्य वर्गस्य जनाः बुद्धिमत्तमाः भवन्ति? इति।
(ख) व्यापारिणः शिखा मानसम्मानस्य प्रतिष्ठायाः च चिह्नम् आसीत्।
(ग) तदा नृपः क्रुद्धः अभवत् यदा व्यापारी नापितं कथयति यत् अधुना एषा शिखा महाराजस्य सम्पत्ति। महाराजस्य शिखाकर्तनं भवति इति विचार्य एवं शिखाकर्तनं कुर्याः।
(घ) क्रुद्धं नृपं दृष्ट्वा व्यापारी स्वर्णमुद्राः गृहीत्वा सत्वरं बहिः धावति।
(ङ) व्यापारिवर्गस्य जनाः बुद्धिमत्तमाः आसन्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) सभाजनाः स्व स्वस्थ्यानेषु उपविशन्ति। (ख) ततः सिध्यतु स्वकथनम्।
(ग) एषा तु मम धर्मचिह्नम्। (घ) राजाज्ञया व्ययस्य क्षतिपूर्तिः भविष्यति।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (iii) (ख) (i)

4. एकस्मिन् शब्दे उत्तरं ददत।

उत्तरम्– (क) कृष्णदेवरायः। (ख) पञ्च। (ग) नापितः। (घ) नहि।

5. निम्नलिखितानां रञ्जितपदानां विशेषणपदानि कानि? लिखत।

उत्तरम्– (क) बुद्धिमत्तमाः। (ख) चिरकालपोषिता। (ग) तीक्ष्णतमा। (घ) प्रमुखः।

6. उचितैः विशेषणपदैः रिक्त स्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) एतत् पुष्पं तेषु पुष्पेषु सुन्दरतम् अस्ति।
(ख) मम मित्रं वीणावादने कुशलो अजायत्।

(ग) मम विद्यालयः तव विद्यालयात् विशाल तरः।
(घ) तव वाटिका मम वाटिकायाः शोभनतरा।

क्रियात्मकं कार्यम्

स्वयं करें।

पाठः 20 नीतिश्लोकाः

अभ्यासकार्याः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– (क) दिवसे तथा करणीयं येन रात्रौ सुखेन तिष्ठेत् तथैव युवावस्थायां तादृशानि कार्याणि करणीयानि येन वृद्धत्वे सुखी भवेत्।
(ख) परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं च तादृशं मित्रं वर्जयेत।
(ग) कार्याणि उद्यमेन सिध्यन्ति।
(घ) विचक्षणाः वर्तमान काले वर्तयन्ति।

2. निम्नलिखितान् श्लोकान् पूरयत।

उत्तरम्– (क) उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।।
(ख) परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम्।।
(ग) गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत्।
वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणाः।।

3. सम्यक् उत्तरे (✓) इति चिह्नं नियोजयत।

उत्तरम्– (क) (ii) (ख) (iii) (ग) (ii)

4. निम्नलिखितानि क्रियापदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत।

उत्तरम्– (क) चलति = गजः शनैः-शनैः चलति।
(ख) वसेत् = यत्र सज्जनाः न भवेयुः तत्र न वसेत्।
(ग) वर्तयन्ति = सज्जनाः सर्वैः सह सुमधुरं वर्तयन्ति।
(घ) कुर्यात् = कदापि असत्यभाषणां न कुर्यात्।
(ङ) दशति = सर्पः कालेन दशति परं खलः पदे पदे।

5. निम्नलिखितानां मेलनं कुरुत।

उत्तरम्– (क) (vi) (ख) (vii) (ग) (v) (घ) (ii)
(ङ) (iii) (च) (i) (छ) (iv)

6. कोष्ठकेषु दत्तेषु पदेषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– (क) मधुरं फलं परिश्रमेण मिलति।
(ख) तत्र वासः न कार्यः यत्र पर्यावरणं दूषितं भवेत्।
(ग) परोक्षे निन्दकं मित्रं वर्जयेत्।
(घ) सर्वेषु पक्षिषु गृद्धः क्रूरः भवति।
(ङ) कार्याणि दिवसे एवं पूरणीयानि।

7. रञ्जितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– (क) मृगाः कुत्र न प्रविशन्ति? (ख) यत्र न कः तत्र वासं न कारयेत्?
(ग) कार्याणि कथं न सिध्यन्ति? (घ) कदा शोको न कर्तव्यः?